

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6232

9(56)

2-65

1886

2012

9(58)
4-65

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ

Ի ՊԷՏԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ

ՅԱՆՁՆԱՐԱՐԵԱԼ

ՅՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԷ

ԱԶԳ. ԿԵԴՐ. ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

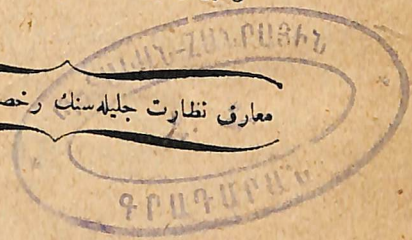
Յօրինեաց

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՇՃԵԱՆ

17371

Handwritten signature

معارف نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولنشد

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

1886

30827-41

2004

12952-58

ՊԱՏՄԻԱԲԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ազգային կեդրոնական վարչութեան Ռատմ-
նական Խորհուրդս իւր Օժանդակ Քննիչ յանձնա-
խումբի միջոցաւ քննելով Հասարակաց Կրթութեան
պաշտօնատան բարգման Աշճեան Մեծ. Միքայէլ
Էֆէնտիի երկասիրած «Օսմանեան Պատմութիւն»
անուն դասագիրքն, գնահատելի է. օգտակար գը-
տաւ: Հետեւապէս կը յանձնարարէ Ազգային վար-
ժարանաց Պատուարժան Հոգաբարձութեանց, Տես-
չաց եւ Ռատուցչաց որ ընդունին նոյն դասագիրքն
իրենց բարձրագոյն Նախակրթարանաց եւ Ռատմ-
նարանաց մէջ ի գործածութիւն, համաձայն բա-
րեկարգութեան Հրահանգի Ազգային վարժարանաց:

Դ Դիմաց Ռատմնական Խորհրդոյ
Ազգային Կեդրոնական Վարչոյթեան

Ատեմազպիր Ատեմազեան
Ս. ՓԱԿԱԶԵԱՆ Կ. Ս. ԻԻԹԻԻՃԵԱՆ

8 Օգոստ. 1886
Ի Պատրքնի Հայոց
Կ. Պօլիս

ԿՆԻՔ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Եթէ ուսումնական ասպարեզը մտնող անձանց անհրաժեշտ հարկ է իրենց ուսմանց հարգին մէջ դասել նա եւ ամենամիկն ազգայն պատմութիւնն եւ քաջ սովորչ զայն, որչափ եւս առաւել հարկ է անոնց մօտաւոր, մանաւանդ իրենց բնական երկրին կամ հայրենեաց վերայ տիրող ազգին պատմութեան տեղեակ լինել: Զայս հարկ ամեն ժամանակ անցած եւ կրթեալ ժողովուրդը, եւ այս պատմաւոր իրենց Ազգային պատմութիւնն ուսուցանելի յետոյ, իրենց երկրին վրայ տիրող ազգին պատմութիւնը կ'առանդեն:

Նոյնպէս մեր ազգն՝ որ գրեթէ վեց դարեւ հետէ մեծաւ մասամբ Օսմանեան մեծացօր տէրութեան հայատակի կը գտնուի, անցած էր, մանաւանդ այս վերջին ժամանակներս, երբ ամենացն փութով կը ջանայ իր որդիքն ուսմանց եւ գիտութեանց մէջ կրթելով՝ եւրոպական կրթեալ ազգաց աստիճանը բարձրացնել, թէ իր ուսմանց ընթացքին մէջ պակաս մաս մը կայ, այսինքն՝ ուսումնա Օսմանեան պատմութեան. սակայն չառնենալով ի ձեռին անյնպիսի դասագիրք մը որ այս ևստուսիկն ծա-

ուայեր, շուարած էր: Կային, այո', ազգին մէջ Օսմանեան Պետութեան պատմութիւնը, բայց կա՛մ իրենց շեղուիլն եւ ընդարձակութեան պատմաւոր, եւ կա՛մ միայն մասնատր թագաւորի կամ դէպքի մը պատմութիւնը լինելով կարող չէին իբրեւ դասագիրք ծառայել:

Այս պակասը տեսնելով եւ քանի մը նշանաւոր մեծանց բաղձանքը գոհացնել ուզելով՝ ձեռնարկեցինք այս մատենաւ իշոյս ընծայելու, ո՛ր համառոտութեան հետ նա եւ ամբողջութիւն ունի եւ կրնայ ամեն կերպով գոհ ընել թէ՛ ուսանողն եւ թէ՛ ուսուցիչը: Կը յուսանք որ մեր այս աշխատութեամբն ազգին փոքր ծառայութիւն մը մատուցած ենք, որոյ փոխարէնը մեծապէս ընդունած կը համարինք, եթէ մեր սիրելի ազգին մանկոնքն ամփի օգտին, զի մի միայն այս է գործիս յորինման նպատակն:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՍԿԻԶԲՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ

(1231—1348)

Հ. Ինչպէս սկսաւ Օսմանեանց Պետութիւնն.

Պ. Նրեքտասներորդ դարուն սկիզբն, երբ Ճէնկիզ խան մեծ աշխարհակալը Խարեզմի պետութիւնը կործանեց, Սելէյյան շահ, որ Թուրքաստանի Թաթար իշխանաց մին էր, իւր յիսուն հազար ցեղակիցներով դէսլ արեւմուտք գաղթեց եւ եկաւ Նրզնկայ գաւառը բնակեցաւ: Նորա մահուանէն յետոյ, որդին՝ Էրթողրուլ՝ այս գաղթականներէն չորս հարիւր ընտանիք առնելով, Ուիմպուս լերան (Քէշիշ տաղը) արեւելեան կողմը տաւաւ եւ բնակութիւնն հոն հաստատեց: Այն ժամանակ Գոնեայի մէջ կը տիրէր Սելճուգեան ցեղէն Ալայէտտին Սուլթանն: Էրթողրուլ այս Սուլթանին պատերազմներուն շատ օգնութիւն ըրաւ եւ մեծ քաջութիւններ գործեց անոր թշնամեաց դէմ: Ալայէտտին ալ ընդարձակ երկիրներ պարգեւեց նմա ի վարձատրութիւն:

Հ. Օսմանեանք իրենց անոռնն ո՞րակից ուտին .

Պ. Էրթողըուլի մահուանէն յետոյ , որդին՝ Օսման՝ իւր քաջութեանց փոխարէն նոր երկիրներ պարգեւ ստացաւ Սուլթանէն , և միանգամայն Պէյ տխտղոսն ու իւր անուամբ դրամ կտրելու արտօնութիւն : Շրջակայ Յոյն իշխանք՝ այս նոր գաղթականաց օր ըստ օրէ՝ զօրանալն ու տարածուիլը տեսնելով՝ դաւակցութիւն մը կազմեցին զՕսմանն սպաննելու համար : Անոնցմէ մէկն իւր հարսանեաց հրաւիրեց զայն : Դաւակիցք խորհուրդ ըրած էին՝ հարսանեկան ուրախութեանց միջոցին՝ դարանի մէջ ձգել զայն . սակայն Օսման դառն իմացաւ և ինք կանխեց սպաննեց իւր թշնամիներն և անոնց երկիրները գրաւեց :

Մոնկոյներու նոր արշաւանք մը՝ վերջ տուաւ Սելճուգեանց Պետութեան : Ալայէտտին Յունաստան փախաւ և հոն սպաննուեցաւ : Չանազան իշխանք՝ նորա երկիրներն իրենց մէջ բաժնելով՝ մանր պետութիւններ կազմեցին : Այս նորակազմ իշխանութեանց մէջ ամենէն զօրաւորն եղաւ Օսմանայ Պետութիւնն , որ իւր անուամբ Օսմանեան անուանեցաւ . իսկ ինք Սուլթան և Փատիշահ (Թագաւոր) տխտղոսն առաւ և իրեն աթուանխատ ըրաւ Եէնիչէհիր քաղաքը , զոր ամրացուց և զարդարեց : Ապա շատ պատերազմներ ըրաւ իւր թշնամի Յոյն իշխանաց հետ , և մինչեւ Մարմարոյի ծովուն եզերքը տարածեց իւր իշխանութիւնն . (1308) : Յոյնք նորա դէմ օգնութեան կանչեցին Մոնկոլ-

ներն . սակայն Օսման իւր Օրխան որդին անոնց դէմ զրկեց , որ չարաչար զարկաւ զանոնք , և յաղթանակաւ ետ դառնալով , Պրուսա քաղաքին վրայ զնաց և զայն առաւ Յունաց ձեռքէն (1326) : Այսպէս սկսաւ Օսմանեան Պետութիւնն , որ երկու դար յետոյ , Ադրիական ծովուն եզերքէն մինչեւ Պարսից ծովածոցը պիտի տարածուէր :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՐԽԱՆ

(1348—1360)

Հ. Սողթան Օսմանին ո՞ր յաջորդեց .

Պ. Սուլթան Օսմանին յաջորդեց որդին Օրխան , որ իւր աթուր Պրուսա փոխադրեց և իւր Ալայէտտին հանձարեղ եղբայրն Ապաղքոս (փէզիր) անուանելով՝ նմա յանձնեց նորակազմ տէրութեան ներքին բարեկարգութիւնն : Ալայէտտին՝ իմաստուն կարգադրութեամբ՝ զօրացուց պետութիւնն և մասնաւոր զօրագունք մ ալ սահմանեց քաջ և ընտիր զօրականներէ , որք Եէնիչէհի (նոր զօրք) անուանեցան :

Հ. Օսմանեանք ինչպիս Երոսոսս ունցան .

Պ. Այն ժամանակներն Յունական կայսրութիւնն յետին տկարութեան հասած էր : Սուլթան Օրխան գիտնալով որ Յոյնք չէին կրնար զօրեղ ընդգիծութիւն մ'ընել իրեն , անոնց երկիրն արշաւեց , շատ քաղաքներ առաւ , ընդ որս և Նիկոմիդիա և Նիկիա , և իւր Սիւլէյման որդին Նիկիոյ կառավարիչ անուանեց՝ փաշայի տիտղոսով : Ապա նուաճեց Պերկամայի գաւառը (Գարսիս) : Իւր թագաւորութեան վերջին տարիները (1357) , Սիւլէյման փաշա՝ վաթսուն քաջ զինուորներով՝ Չանազ - Գալէայի նեղուցէն Եւրոպիոյ կողմն անցաւ և նոյն եզերքէն բազմաթիւ նաւեր առնելով՝ Ասիոյ եզերքը բերաւ : Այն նաւերով 30.000 Օսմանցի զօրք Ասիական եզերքէն Եւրոպա անցան , և Կէլիպոլու , Պուլայիր , Մարկարա , Սիլիվրի և ուրիշ քանի մը քաղաքներ Յունաց ձեռքէն առին . Սիւլէյման փաշա՝ յետ այս յաղթութեանց՝ քիչ ժամանակ ապրեցաւ : Իւր մահուանէն տարի մ'ետքը (1359) մեռաւ նաեւ հայրը՝ Սուլթան Օրխան :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Ա.

(1360—1389)

Հ. - Սողթան Մուրատ Ա. ինչպիս ոտաւ Անկիո-րիս եւ Ադրիանոպոլիս քաղաքները :

Պ. Սուլթան Մուրատ Ա. Օրխանայ երկրորդ որդին և յաջորդն՝ անուանի եղաւ իւր պատերազմական հանճարովն և իմաստուն կառավարութեամբ : Գահակալութեան առաջին տարիները , Գաղատիոյ (Էնկիոյիս) ընակիչք իրեն դէմ ելան . Մուրատ շուտով նուաճեց զանոնք և Անկիւրիա քաղաքին տիրեց : Անտի իւր զէնքն յԵւրոպա դարցուց : Իւր Լալա Շահին զօրապետն առաւ զԱդրիանոպոլիս քաղաքն , ուր փոխադրեց Սուլթան Մուրատ . իւր աթոռն : Հետզհետէ Կիւմիլէնիս , Վարդաբ և Փիլիսպէ Օսմանեանց ձեռքն անցան , որոց զօրագունդերն յառաջացան մինչեւ Պալքան լեռներն :

Հ. - Սերփիսաց պատերազմն ինչ հետեւանք ունեցաւ :

Պ. Այս ամեն յաջողութիւնք մեծ երկիւղ ձգեցին չրջակայ ազգաց մէջ : Սերփիոյ թագաւորը՝ զաշնակցութեան մը գլուխ կանգնելով՝ Պոսնիոյ և Վլաքիոյ իշխանաց հետ միաբանեցաւ , և Հունգարական զօրագունդ մ'ալ օգնութեան կոչելով , հա-

պատերազմի դաշան աչքէ անցունելու, ուր դի-
ակներու մէջէն Միլոշ Գոպեւովիչ իշխանն յանկարծ
վեր ցատկելով՝ Սուլթանին սիրտը մխեց իւր դա-
շայնը: Եէնիչէրիք իսկոյն յօշ յօշ պատառեցին զՄի-
լոշ, և Սուլթան Մուրատ երկու ժամ ետքը մե-
ռաւ (1389):

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՓԱՅԱԶԻՏ (ԵՐԼՏԵՐԷՄ) .

(1389—1403)

Հ. Սոսլիսն Պայազխա իճլայիս տիրեց Գարամանիոյ
և Փոքր Ասիոյ մասն իշխանութեանց .

Սուլթան Մուրատին յաջորդեց իւր որդին
Պայազխա, որ իւր քաջագործութեանց համար
Երլտըրմ (Կայծակն) յորջորջեցաւ: Իւր առաջին
գործն եղաւ հարկատու ընել զՍերվիա, ինչպէս
նաեւ նուաճել Փոքուն Ասիոյ քանի մ'ինքնիշխան
պէյերն: Այնուհետեւ իւր ղէնքը դարձուց Վա-
լաքիոյ ղէմ, զոր հարկատու ըրաւ իրեն: Զօրա-
բանակ մ'ալ զրկեց զԿ. Պօլիս պաշարելու: Մինչ
ինք այս պատերազմներով զբաղած էր, Պարա-
մանի իշխանն՝ Ալայէտտին՝ Օսմանեանց երկիրներն
արշաւեց, Թիմուրթաշ կուսակալը գերի բռնեց և
մինչեւ Անկիւրիոյ առջեւ յառաջացաւ: Սուլթան
Պայազխա՝ այս արշաւանաց լուրն առնելուն պէս՝

իւր թաց յԱսիա անցաւ և կայծակի արագութեամբ՝
Թիմուրնոյն վրայ հասնելով՝ Ադ-Չայի դաշտին մէջ
խառն ջախջախեց անոր զօրութիւնն, և զԱլա-
յէտտինն ալ գերի բռնելով, Պարամանի պետու-
թիւնը բոլորովին իւր իշխանութեան տակ նուա-
ճեց: Նոյն միջոցին Եւգոիիոյ և Սեբաստիոյ իշխա-
նին երկիրներն եւս միացան Օսմանեան երկիրնե-
րուն հետ, ինչպէս նաեւ Պատթամունիի իշխանին
երկիրներն, Սամսուն, Ամասիա, Ճանիկ եւլն, Օս-
մանեանց գերիշխանութեան ներքեւ ինկան:

Հ. Պոռլիարխա իճլայիս նոսրանցաւ .

Պ. Սուլթան Պայազխա նմանօրինակ յաջորդու-
թեամբ յաղթեց նաեւ պուլկարաց Սիման թա-
գաւորին, զոր գերի բռնելով սպաննեց և երկիրն
ալ գրաւեց: Իսկ նորա որդին մահմետական կը-
րօնքն ընդունելով՝ Սամսուն քաղաքին կառավա-
րիչ անուանեցաւ (1394):

Հ. Իճլայիս եղաւ Նիկոպոլսոյ պատերազմ .

Պ. Հուսեպարաց թագաւորը՝ Սիկիմոնտ, Պուլ-
կարաց երկիրը Սուլթանին ձեռքէն կորցել ուզե-
լով, պատերազմ հրատարակեց նորա դէմ: Բա-
զում գաղղկացի և այլ քրիստոնէաց իշխանք օգ-
նութեան եկան իրեն, և այսպէս՝ իւր զօրաց թիւն
հասաւ 60,000 ի: Իսկ երկու հարիւր հազար հո-
գիէ կը բաղկանար Օսմանեան բանակն, յորում
կային բազում Սերվիացի, Պոսնիացի և Յոյն զօ-
րականք: Հունգարացիք (Մաճար) Գանուր գետն
անցնելով, եկան պաշարեցին զՆիկոպոլիս, որուն

խկոյն օգնութեան հասաւ Սուլթանն, և յայնժամ սոսկալի ճակատամարտ մ'սկսաւ: Գաղղիացի ազնուականք, հակառակ Սիկիւմոնտի խորհրդոց՝ առանց ամբողջ բանակին սպասելու, յարձակումն սկսան և թէպէտ ի սկզբան թշնամոյն հեծելազօրն յետս մղեցին, սակայն ի վերջոյ տեսնելով որ Օսմանեանք ամեն կողմէ կը պաշարեն զիրենք, պարտաւորեցան փախչիլ և բուն բանակետոյն ապաստանիլ: Թրանսիլլանիոյ իշխանն՝ որ քրիստոնէից բանակին աջ թեւին կը հրամայէր, սակաւ ինչ կռուելէ յետոյ, յետս նահանջեց իւր զօրագունդին հետ: Նորա օրինակին հետեւեցաւ նաեւ Վալաքիոյ իշխանը՝ Մանես: Միայն Հունգարք և Գերմանացիք, որ ճակատատեղւոյն կեդրոնը բռնած էին, երկար ժամանակ արիարար դիմադրեցին և մեծ ջարդ տուին Օսմանեան զօրաց: Սակայն ի վերջոյ նոցա թուական առաւելութենէն ընկճուելով՝ բոլորովին յաղթուեցան:

Յունաց կայսրը՝ Սուլթանին սոյն յաղթութիւնը լսելով՝ զարհուրեցաւ և փութաց խաղաղութեան դաշինք գնել, խոստանալով տարեկան 10,000 ոսկի դահեկանի արկ մը վճարել նախ:

Հ. Լէնկթիմուր ինչպէս թոնց զՍուլթանն Պայազիտ.

Պ. Նոյն միջոցին Մոնկոլներու թաքաւորը՝ Լէնկթիմուր՝ որ ճէնկիզ Խանի պետութիւնը վերահաստատած էր, Օսմանեանք երկիրն արշաւելով՝ մինչեւ ի Սերաստիա յառաջացաւ և զայն գրաւելէ զատ, Սուլթանն Պայազիտի որդին էրթոզ-

րուլն ալ բռնելով գլխատեց: Նրբ Օսմանեան Սուլթանն սոյն շահատակութեան գոյժն առաւ, իսկոյն գումարեց իւր բովանդակ զօրութիւնն, և Ասիա անցնելով, Անկիւրիոյ մերձակայ դաշտին մէջ հասաւ Թաթար աշխարհակալին վրայ: Յայնժամ երկու զօրաբանակներն ուժգնապէս իրարու ընդհարեցան, և ճակատամարտն առաւօտէն մինչեւ գիշեր տեւեց: Սուլթանն Պայազիտ՝ այս կրոււոյն մէջ՝ ցոյց տուաւ թէ իրօք արժանի էր Կայսրին յորջորջման: Ամենէ վտանգաւոր և դժուարին տեղերն անձամբ կը հասնէր և անձին օրինակաւ նոր ոյժ կուտար իւր զօրաց, որոց մէկ մասին դասալըութիւնն սակայն ի դերեւ հանեց իւր անհնարին ձիւք: Իւր զօրաց մէկ մասը թշնամոյն կողմն անցաւ, և թէպէտ մնացեալք բուռն սաստկութեամբ և արիարար շարունակեցին կռիւը, սակայն ի վերջոյ հարկադրեցան փախչիլ և ցրուիլ: Սուլթանը՝ փախչելու միջոցին՝ ձիւն վար ինկաւ, և Թաթարներէն բռնուելով՝ Լէնկթիմուրին առջեւ տարուեցաւ:

Կ'ըսուի թէ, Լէնկթիմուր՝ երկաթէ վանդակի մը մէջ դնել տուերէ՝ զՊայազիտ, սակայն շատ պատմագիրք կը հերքեն զայս պատմութիւն: Պայազիտ մեծ տրտմութիւն և ցաւ զգաց իւր այս պարտութենէն և շատ ջանցած՝ իւր սրտին ցաւէն հիւանդանալով՝ մեռաւ (9 մարտ 1403):

ԳԼՈՒԽ Ե.

(ՉԻԼԵՊԻ) ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄԵՏ Ա.

(1402—1421)

Հ. Սոռթան Պայազխտի ռ՝վ յաջորդեց եւ ի՞նչ
պատերազմներ ըրաւ .

Պ. Սուլթան Պայազխտի գերի բռնուէլէն յետոյ ,
մեծ վտանգի մէջ ինկաւ Օսմանեան Պետութիւնն :
Եւրոպիոյ մէջ նուաճեալ ազգերն՝ Սերվիացիք ,
Պուլղարք և Վալաքները վերստին ձեռք ձգեցին
իրենց անկախութիւնն . իսկ Փոքր Ասիոյ մանր իշ-
խանութիւնք , զորս Պայազխտ հպատակեցուցած
էր իրեն , Օսմանեան լուծը թօթափելով , իրենց
նախկին իշխանաց ձեռքն անցան , մինչ անդին Պա-
յազխտի որդիքն՝ Օսմանեան գահն իրարու ձեռքէ
կորզելու համար՝ կը կռուէին միմեանց հետ :

Սուլթան Պայազխտի որդին Սիւլէյման՝ Ադ-
րիանուպոլոյ մէջ թագաւոր հռչակուեցաւ զօ-
րաց կողմէ : Նորա եղբայրը՝ Զէյնալի Մէհմէտ ,
Եւդոկիա և Ամասիա քաղաքները լէնկթիմուրի
զօրապետաց ձեռքէն առնէլ յետոյ , իւր Իսաեղ-
բօրը վրայ դնաց , որ Պրուսայի մէջ թագաւորած
էր , և որ յաղթուելով պարտաւորեցաւ յԱդրիա-
նուպոլիս իւր եղբօր Սիւլէյմանի քով ապաստա-
նիլ : Իսա՝ Սիւլէյմանէն օգնական զօրք առնելով՝

Ասիա վերադարձաւ , սակայն իւր եղբօրմէն վե-
րստին չարաչար յաղթուելով՝ սպաննուեցաւ :

Մինչդեռ Սիւլէյման՝ Մէհմէտին հետ կը պա-
տերազմէր , իւր միւս եղբայրը՝ Մուսա՝ զօրք ժող-
ուելով միացաւ Սերվիոյ և Վալաքիոյ իշխանաց
հետ , և Օսմ. Տէրութեան եւրոպական գաւառ-
ներն ապստամկեց : Ի սկզբան թէեւ մեծ յաջո-
ղութիւն չունեցաւ , սակայն ի վերջոյ յաղթեց Սիւ-
լէյմանին , որ սպաննուեցաւ և որ իւր այս պար-
տութիւնը կը պարտի իւր անհողութեան : Մուսա՝
այս յաջողութենէն քաջալերեալ՝ Սերվիա արշա-
ւեց , Հունգարաց թագաւորին դէմ պատերազմ
մը մղեց և անոր յաղթեց : Յունաց Էմմանուէլ
կայսրը տարեկան հարկ տալը դադրեցուցած և
Մէհմէտ արքայազունն ալ յօգնութիւն կոչած
լինելով , Մուսա ստուար բանակաւ մ'եկաւ յաղ-
թեց իւր եղբօրն և զի . Պօլիս պաշարեց : Յայնժամ
Յունաց կայսրը , Սերվիոյ իշխանն և Մէհմէտ
դաշնակցութիւն մը կազմեցին Մուսայի դէմ , որ
իւր զօրապետներէն կը մատնուի , զօրքէն կը լը-
քանուի և այսպէս ձեռք իյնալով՝ կ'սպաննուի :

Մէհմէտ , Օսմանեան տիրապետութեան միակ
ժառանգ մնացած լինելով , ի գահ ամրաբաւ , Մէ-
հմէտ Ա. անուամբ : Սակայն տէրութեան ամեն
կողմը խռովութիւն կը տիրէր . ապստամբութիւնք
օր ըստ օրէ կ'աւելնային և կը զօրանային : Գարա-
մանի իշխանն ո՛չ միայն ապստամբած , այլ և Օս-
մանեան երկիրն արշաւած և Պրուսա քաղաքը պա-

չարած էր : Սուլթան Մէհմէտին տին առաջին գործն եղաւ այս ապստամբ իշխանին վրայ երթալ, որ յաղթուելով պարտաւորեցաւ իւր երկիրը վերադառնալ (1445) : Այնուհետեւ, Վենետիկացոց և Հունդարաց դէմ երկու անյաջող պատերազմներ մղեց, որք որ եւէ հետեւանք չունեցան :

Նոյն ատենները Պէհրէտտին անուն Շէյխ մը սկսած էր նոր աղանդ մը քարոզել, և շատ հետեւորներ գտնելով՝ կը խռովէր Օսմանեան երկիրները : Սուլթանն անոնց դէմ զրկեց իւր Նպարքոսը՝ Պայազխտ, որ Գարա-Պրունի մօտ ցիրուցան քաւ զանոնք :

Հ. Մոսթաֆա արքայազունն իճըպկա յայթոհեցաւ, եւ իճըպկա մեռաւ Սոսթան Մահմէտ :

Պ. Սուլթան Մէհմէտին չորրորդ եղբայրը՝ Մուսթաֆա, որ երկար ատենէ ի վեր աներեւոյթ եղած էր, յանկարծ յերեւան գալով և քանի մը իշխանաց հետ դաշնակցելով՝ զօրք ժողովեց և իւր եղբորը վրայ դնաց՝ Օսմանեան գահը նորա ձեռքէն կորզելու համար : Սակայն յաղթուելով ստիպուեցաւ Թեազունիկէ փախչիլ, ուր արդիւրեցաւ Յունաց էմմանուէլ կայսրէն, որ խոստացաւ Սուլթան Մէհմէտին՝ չարձակել զՄուսթաֆա ցորչափինք կենդանի է : Սուլթանն սոյն խոստամբ շատացաւ և տարեկան թոշակ կապեց իւր եղբոր :

Տէրութիւնն ամեն կողմէ խաղաղացած և Սուլթանն իւր երկիրները բարեկարգել սկսած էր, երբ յանկարծ կաթուածէ բռնուելով՝ յանկողին ին-

կաւ . իւր մահամերձ վիճակն զգալով, առինքն կոչեց իւր հաւատարիմ Նպարքոսն զՊայազխտ փաշա և նմա յանձնելով զիւր որդին Մուրատ, պատուիրեց իւր գահը բազմեցնել զայն, և ինքն ալ յաջորդ օրը մեռաւ : Պայազխտ 41 օր ծածկեց Սուլթանին մահը . մինչեւ որ գահաժառանգ արքայազունն Ամասիայէն գալով՝ իւր հօր գահը բազմեցաւ :

ԳԼՈՒԽ 2.

ՄՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Բ.

(1421—1451)

Հ. Սոսթան Մուրատ իճըպկա պաշարեց զԿ. Պոլիս, եւ իճըպկա տիրեց Փոքր Ասիոյ իշխանայնտոյթեանց :

Պ. Դեռ տասն և ութ տարեկան էր Սուլթան Մուրատ, երբ իւր հօրը գահը բազմեցաւ : Իւր առաջին գործն եղաւ Գարաանի իշխանին հետ հաշտութիւն և Հունդարաց թաղաւորին հետ եւս հնգամեայ զինադադար մը կնքել : Սակայն Յունաց էմմանուէլ կայսրը՝ Սուլթան Մուրատի հետ գժտելով՝ Թեազունիկէէն արձակեց նորա հօրեղբայրը զՄուսթաֆա, որ իսկոյն տասն նաւով եկաւ պաշարեց զՎէլիպօլու և գրաւեց զայն : Ապա Նպարքոսին բանակն, որ իրեն դէմ զրկուած էր,

իւր կողմը շահելով՝ Սուլթան Մուրատի վրայ քաշեց։ Այս վերջինն իւր բանակաւն անոր դէմ ելաւ և զօրքը ցրուելէ յետոյ, զինքն ալ սպաննեց։ Սուլթանն, այս յաղթութենէն յետոյ, Յունաց վրայ գնաց և 20,000 զօրօք պաշարեց զի։ Պօլիս։ Բայց քանի մ'անյաջող յարձակումներէ յետոյ, լսելով որ Փոքր-Ասիոյ իշխանք վերստին ապստամբեր են և իւր երկիրը կը խռովեն, վերուց պաշարումն և զանոնք զսպելու գնաց։ Գարամանի իշխանին երկիրներուն մեծ մասը, Մէնթէէի, Գաաթէմունիի և Այտընի իշխանութիւնները մի առ մի Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ ինկան։

Հ. Սուլթան Մուրատ ինչո՞ն համար պատերազմացաւ Սերվիսյոյն և Հոսնգարաց հետ։

Պ. Երբ Ասիական գաւառները խաղաղեց, յետոյ վերադարձաւ, և Սերվիոյ քանի մը քաղաքաց տիրելով, 50,000 արծաթ դահեկանի տարեկան հարկ մը դրաւ Գէորգ Պրանքովիչ իշխանին վրայ։ Թեսալոնիկէ քաղաքն ևս, զոր իւր նախորդ քանիցս առած և ետ տուած էին, այս անգամ վերջնապէս նուաճելով, Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ մտաւ (1430)։

Սուլթան Մուրատ՝ յաջորդ տարին Ալպանիոյ վրայ արշաւելով, անոր հարաւային մասին տիրեց, ինչպէս նաեւ Վալաքիոյ Տրաքուլ իշխանը նուաճեց։ Իսկ իւր Մէգլիտ Պէյ անուն զօրապետն՝ ըստուար բանակաւ մը՝ Հունգարիա արշաւեց։ Անոր դէմ ելաւ Թրանսիլվանիոյ Յովհան Հունեատի քաջ

իշխանն, որ Օսմանեանց յաղթեց։ Սուլթանն օգնութեան զրկեց Շահապէտտին փաշան՝ 80,000 զօրքով, սակայն Հունեատի ասոնց եւս յաղթելով, գերի բռնեց զՇահապէտտին փաշա։

Մինչդեռ Հունգարիա թատերաբեմ եղած էր այս արևմտուշտ պատերազմներու, Սուլթան Մուրատ ինքն ալ գնաց պաշարել Պելկրատի բերդը, զի Սերվիոյ իշխանը վերստին գէնք առած էր Օսմանեանց դէմ։ Բայց վեցամեայ պաշարումէ մը յետոյ, չլինարով բերդն առնուլ՝ ետ քաշուեցաւ։ Երկրորդ անյաջող կռիւ մ'ալ Նիշի քով միեց և ապա հարկադրեցաւ Պալքանաց միւս կողմը քաշուիլ (1443)։ Ամիս մը վերջը, Հունեատի իշխանը Պալքաններն անցնելով, յանկարծ Օսմանեան բանակին վրայ յարձակեցաւ և աւրեց զայն։ Յայնժամ Սուլթանն ուզեց հաշտութիւն կնքել, և Վալաքիան ետ տուաւ Տրաքուլ իշխանին։ Նոյնպէս Պրանքովիչն առած բերդերն ետ դարձուց և Հունգարաց հետ ալ տասնամեայ զինադադար մը կնքեց (12 յուլիս 1444)։

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ հրաժարեցաւ իր գահէն։

Պ. Հազիւ խաղաղութիւնն հաստատուած էր, երբ Սուլթանն լուր առաւ թէ իւր Ալպէտտին որդին մեռած էր։ Այս գոյթ մեծապէս տրամեցուց զՍուլթանն որ սրտեց հրաժարիլ իւր գահէն, և զիւր որդին Մէհմէտ իրեն յաջորդ կարգելով, Մանիսա քաղաքացաւ։ Հազիւ հոն հասած, լսեց որ Հունգարացիք դրժեղով իրենց դաշանց՝ Պուլկարիա

արշաւեր և Վառնա քաղաքը պաշարեր են, իսկոյն եւրոպա վերադարձաւ՝ իւր որդւոյն դահը պաշտպանելու համար, և 40,000 զօրօք թշնամւոյն դէմ գնաց: Հունգարացիք չարաչար յաղթուեցան, իրենց թագաւորը զարնուելով մեռաւ խառնուողին մէջ՝ և Հունգարական զօրաբանակն ցիրուցան ի փախուստ դարձաւ: Յաջորդ օրն Օսմանցիք տիրեցին թշնամւոյն բուն բանակետղին (1444):

Հ. Ինչո՞ն համար Արպանիս արջաւնց եւ Գոսովայի պատերազմին հետեւանքն ի՞նչ եղաւ.

Պ. Այնուհետեւ հարկ եղաւ Ալպանիոյ վրայ երթալ. զի այս երկրին վերջին իշխանին որդին՝ Իսկէնտէր պէյ՝ որ Սուլթանին քով պատանդ կը գտնուէր, փախչելով իւր հայրենիքը գնացած և իւր հօր իշխանութիւնը վերատին ձեռք առած էր: Մինչ Սուլթան Մուրատ Հունգարաց հետ կը պատերազմէր, Իսկէնտէր պէյ ալ Ալպանիոյ քաղաքներէն կը վանէր Օսմանեան զօրքը: Նորա դէմ զրկուած Ֆէրուզ և Մուսթաֆա փաշաները չկըրցին այս արշաւանքը կասեցնել և հարկադրեցան Ալպանիայէն ելնել: Յայնժամ Սուլթան Մուրատ 100,000 զօրօք անձամբ գնաց Իսկէնտէր պէյի դէմ և քանի մը քաղաքներ գրաւեց, թէ եւ իւր զօրքէն շատ մարդ կորոյս: Նոյն առանձներն Հունեատի՝ Սերպիա մտնելով՝ կ'առապատակէր Սուլթանն իսկոյն Ալպանիայէն մեկնելով՝ օգնութեան հառաւ Սերպիացւոց, որք հաւատարիմ մնացած էին իրեն, և Գոսովայի դաշտին մէջ ընդհարեցաւ թշնամւոյն

հետ: Հունեատի՝ իւր քաջութեան և բաղդին վրտահացած և առանց սպասելու Իսկէնտէր պէյի հասնելուն, որ օգնութեան կուգար, պատերազմն սկսաւ: Երեք օր անդադար տեւեց սոյն ճակատամարտն, յորում երկու կողմն ալ մեծ քաջութեամբ կռուեցան. սակայն ի վերջոյ Վալաքներու գունդն՝ որ Հունեատիի զօրաբանակին մասը կը կազմէր, ի փախուստ դառնալով, յաղթութիւնը մնաց Օսմանեանց կողմն, որք 40,000 հոգի կորուսած էին (17 հոկտ. 1448):

Հ. Սոռթան Մուրատ ի՞նչ պատճառաւ երկրորդ անգամ գահն ելաւ: Իսկկնտի պէյի դէմ ըրած արջաւանքն ի՞նչ հետեւոյթիւն ունեցաւ եւ երբ մեռաւ.

Պ. Սուլթան Մուրատ երկրորդ անգամ Մանիսա վերադարձած էր, երբ լեց թէ Նէնիշէրիք ապստամբած են իւր որդւոյն դէմ և տէրութիւնը կը խռովեն: Հարկ եղաւ իրեն փութով յԱգրիանուպօլիս վերադառնալ, և երկրորդ անգամ գահն ելնելով հանդարտեցուց ապստամբ զօրքն: Ապա 60,000 հոգւոյ զօրաբանակ մը կազմելով, Մուրատ արշաւեց, Կորնիթոս և Բաթրաս քաղաքներն առաւ և շատ տեղեր գրաւեց:

Անտի վերստին Իսկէնտէր պէյի դէմ գնաց և իւր զօրքն Ալպանիոյ ամեն կողմը տարածելով պաշարեց Գրոյա բերդաքաղաքը: Իսկէնտէր՝ թըշնամին յոգնեցնել ուզելով՝ մեծ ճակատամարտներէ կ'զգուշանար, այլ միայն գիշերային յարձակումներով անդադար կը նեղէր Օսմանեան զօր-

քը. Սուլթանը տեսնելով որ այս պատերազմներն որ և է օգուտ չպիտի ունենան. հաշտութիւն կընքեւ ուզեց, բայց երբ իւր պայմանք չընդունուեցան, Գրոյայի պաշարումը բառնալով, յԱդրիանուպօլիս վերադարձաւ (1448-1450), և յաջորդ տարին մեռաւ՝ 30 տարի թագաւորելէ յետոյ (փետրուար 1451) :

ԳԼՈՒԽ Է.

ՅԱԹԻՉ ՍՈՒԼՓԱՆ ՄԷՀԷՄԵՏ Բ.
(ԱՇԽԱՐՀԱՎԱԼ)

(1451—1481)

Հ. Ինչպէս առնուեցաւ Կ. Պօլիս.

Պ. Սուլթան Մէհէմէտ՝ իւր գահակալութեան առաջին օրէն՝ ձեռնարկեց ընդարձակել իւր պետութիւնն, և նախ՝ ուզեց Կ. Պօլսոյ տիրել, ուր այն ժամանակ կը թագաւորէր Կոնստանդին Բալէոլոգ կայսրն։ Ս.յա մայրաքաղաքին չըջակայ երկիրներն արդէն Օսմանցոյ ձեռքն անցած էին։ Սուլթան Պալադիս. Վոսիորի սախական եղերաց վրայ բերդ մը շինել տուած էր Կիւզէլ Հիսար անուամբ, որոյ հանդէպ Սուլթան Մէհէմէտ ևս ուրիշ ամրոց մը շինել տուաւ եւրոպական եղերաց վրայ՝ Սեւ ծովու անցքին տէր լինելու համար։

Կոստանդին կայսրն շատ աշխատեցաւ և մինչեւ իսկ յանձն առաւ հարկ վճարել, որպէս զի Սուլթանն ետ կենայ այս շինութիւնէն, սակայն իւր բոլոր ջանքերն ի դերեւ ելան։ Սուլթան Մէհէմէտ աւարտեց իւր բերդին շինութիւնն, և պատրուակ մը գտնելով՝ պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ Յունաց կայսրի։

Կանխաւ պատրաստուած էին Կ. Պօլսոյ պաշարման համար հարկ եղած նիւթերը։ Սուլթանը քանի մը վիթխարի թնդանօթներ ձուլել տուած էր Հունդարացոյ մը, որոց մեծագոյնը՝ տասներկու կենդինար ծանրութեամբ ուռմը կ'արձակէր մինչեւ մէկ մլոն հեռի։ Ս.յա ահագին հրանօթն՝ որոյ գործածութեանն համար 700 հոգի սահմանուած էին, առաջին անգամ արձակուելուն՝ սլայթեցաւ և իւր ձուլիչն օդն հանեց։

Յոյնք բոլորովին վճատած, իրենց վերջին ժամը մօտեցած կը համարէին, և պէս պէս չար գուշակութիւնք առաւել ևս կը վճատեցնէին զիրենք։ Կոնստանդին կայսրն հազիւ 5 000 պատերազմող կրցաւ ժողովել։ 1453 ապրիլի սկիզբն, 250.000 Օսմանցիք, ընդ հրամատարութեամբ իրենց արիասիրտ Սուլթանին, եկան ամեն կողմէ պաշարեցին զԿ. Պօլիս, որոյ պարսպաց գէմ տասն և չորս մարտկոցներ կառուցուեցան և ծովը ծածկուեցաւ Օսմանեան 180 նաւերով։ Կոնստանդին կայսրն Եւրոպիոյ աղղերէն օգնութիւն խնդրեց, բայց ի գո՛ւր։ Միայն Ճենովայի հասարակապետութիւնն,

որոյ ձեռքն էր Կ. Պօլսոյ վաճառականութիւնն և անոր Կալաթա արուարձանն, ձիւթինիանի ծովապետին հրամանատարութեամբ՝ փոքր նաւատորմ մ'օգնութեան զրկեց Յունաց։ Օսմանեան նաւերը՝ բռնած էին նաւահանգստի բերանը։ ձիւթինիանի հինգ նաւով ցրուեց անոնց նաւատորմը, և յաղթանակաւ ներս մտնելով, ահագին չլթացով մը նաւահանգստին մուտքը գոցեց Կալաթայէն մինչեւ դիմացի եզերքը (21 ապրիլ 1453)։ Հինգ հազար օտարազգի զօրք եկան պաշարեալները զօրացնելու։ Սակայն Օսմանեանց արի Սուլթանը չվճատեցաւ։ ցամաքի վրայէն մինչեւ նաւահանգստին ներքին կողմը տախտակամած ուղի մը շինել տալով, անոր միջոցաւ 70 նաւեր նաւահանգիստը մոցուց գիշերայն։ Պաշարման հինգերորդ օրն, Օսմանեանց թնդանօթներն հինգ աշտալակ կործանած և Ս. Ռումանոսի դրան քով լայն խրամատ մը բացած էին։

Սուլթան Մէհմէտ առաջարկեց կայսեր՝ լինել անձնատուր, բայց այս վերջինը պատասխանեց թէ ցլետին շունչ պիտի պաշտպանէ այն պետութիւնն, զոր Աստուած տուած է իրեն։ Եւ արդարեւ կայսրն ամենէ վտանգաւոր տեղերը կը դիմէր և իւր անձին օրինակաւ կ'արծարծէր զօրաց քաջութիւնը։ Խրամատները նորոգուեցան և կործանեալ պարսպաց ետև նոր պարիսպներ բարձրացան։

Մայիս 24ին, Սուլթանն երկրորդ անգամ պատ-

գամաւոր զրկեց առ կայսրն, ծանուցանելով որ, եթէ անձնատուր լինի, իւր կենաց պիտի խնայէ, քաղաքին բնակիչներն ազատ պիտի թողու և թոյլ պիտի տայ իրեն՝ իշխանութիւն վարել ի Մորա։ Կոնստանդին զայս առաջարկ ևս մերժեց, զի հաստատապէս որոշած էր ցլետին շունչ պաշտպանել իւր մայրաքաղաքն և անոր աւերակաց ներքեւ թաղուիլ։ Մայիսի 29 ըդ օրն ընդհանուր յարձակման օր որոշուեցաւ։ 150,000 Օսմանցիք, իրենց Սուլթանին աջաց առջև, բուռն զօրութեամբ յարձակեցան ամրոցներուն վրայ, սակայն յունական զօրքն յուսահատական քաջութեամբ դիմադրեցին, պարսպաց վրայէն նետերու և քարերու տարափ մը տեղացնելով յարձակողաց վրայ։ Յունական հուրն ալ անոնց նաւերն ու մարտկոցները կ'այրէր մոխիր կը դարձնէր։ Յարձակումն ամենայն սաստկութեամբ շարունակեց երկու ժամ, երբ յանկարծ Օսմանցիք նշմարեցին որ Գերգորոդա (Քանդորդա) կոչուած դուռն՝ ըստ արժանոյն չէր գոցուած, զոր Յոյնք անհոգութեամբ բաց թողած էին։ Իսկոյն դուռնդ մ'Օսմանեան զօրք այդ դուռէն ներս մտաւ և սկսաւ քաղքին մէջ տարածուիլ։

Կոնստանդին կայսրն՝ որ դեռ պարսպաց վրայ կը պատերազմէր, թշնամոյն ի քաղաք մտնելը լըսելով հասկցաւ թէ յաղթութիւնն այլ ևս կ'որսուած էր իրեն համար։ Ուստի ուզեց քաջութեամբ մեռնիլ։ Արիասիրտ զօրականաց փոքր խումբ մ'իւր հետն առած, Օսմանեան զօրազնդին վրայ յար-

ձախեցաւ, և մեծ Զարդ մը տալէ յետոյ, ինքն ալ զարնուեցաւ մեռաւ: Ահա՛ այսպէս Օսմանեանց ձեռքն անցաւ Կ. Պօլիս, արեւելեան կայսրութեան այս հռչակաւոր մայրաքաղաքը:

Հ. Սոդթման Մահմեմետ ի՞նչ կարգադրութիւններ ըրաւ յետ առմանն Կ. Պօլսոյ:

Պ. Սուլթան Մէհմեմետ յաղթանակաւ Կ. Պօլիս մտնելով՝ ուղղակի Այա-Սոփիայի եկեղեցին դնաց և հոն իւր առաջին աղօթքն ընելէ յետոյ, մզկիթի վերածեց նոյն հոյակապ եկեղեցին: Ապա իւր բնակութիւնը Պօլիս փոխադրեց և զանազան կարգադրութիւններ ըրաւ: Հրաման ըրաւ որ քաղաքէն փախչող բնակիչք իրենց տեղերը վերադառնան, և կրօնական կատարեալ ազատութիւն տուաւ անոնց: Քէորդ Գեննադիոսին Պատրիարքական իշխանութիւնն հաստատեց և կենաց ու ընչից ապահովութիւն խոստացաւ ամենուն: Նաեւ Ասիական գաւառներէն հայ զաղթականութիւն մը բերել տալով, Կ. Պօլսոյ զանազան թաղերը բնակեցուց և Պրուսայոյ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Պատրիարք կարգեց բովանդակ Օսմանեան Հայոց վրայ:

Հ. Սոդթման Մահմեմետ ի՞նչպէս տիրեց Մոսկի:

Պ. Սուլթան Մէհմեմետ, իւր մայրաքաղաքը բարեկարգելէ յետոյ, մեծ զօրաբանակ մը պատրաստեց՝ իւր աշխարհակալութիւնն յառաջ տանելու համար: Յունաց վերջին կայսեր երկու եղբայրքն՝ Գեմետր և Թովմաս Բալէօլի՝ որ Մոսկի վրայ կ'իշ-

խէին, այս ահեղ պատրաստութենէն զարհուրելով՝ ինքնակամ հնազանդեցան Օսմանեան տէրութեան և յանձն առին 2000 ոսկի դահեկան տարեկան հարկ տալ: Սակայն այս հնազանդութիւնն իրենց օգուտ չըրաւ. ութ տարի յետոյ (1462) Սուլթան Մէհմեմետ բովանդակ Մօրան միացուց իւր տէրութեան հետ:

Հ. Սերփիացոց հետ պատերազմն ի՞նչ վայելան ունեցաւ:

Պ. Երբ Յունական կայսրութիւնը բոլորովին նուաճեցաւ, կարգն եկաւ մօտաւոր ազգաց, և նախ Սերփիա՝ որ քան զամենայն մօտաւորն և հզօրն էր, Օսմանեանց յարձակումը կրեց: Քանի մ'անյաջող պատերազմներէ յետոյ, Սերփիացոց օգնութեան հասաւ Հունեատի քաջ իշխան և յայնժամ պատերազմին կերպարանքը փոխուեցաւ: Օսմանեան զօրաբանակ մը, ընդ հրամատարութեամբ Ֆէրուզ Պէյի, ընդհարեցաւ այս իշխանին զօրաց հետ, սակայն Սերփիացոց իշխանը՝ Պրանքովիչ հաշտութիւն կնքեց Սուլթանին հետ, տարեկան 30,000 ոսկի դահեկան հարկ խոստանալով: Բայց այս հաշտութիւն երկար չտևեց, զի երկու տարի ետքը Սուլթան Մէհմեմետ անձամբ Սերփիա արշաւեց և անարդել մինչև Պէլլրատ յառաջանալով պաշարեց զայն, մինչ Օսմանեան նաւատորմն ալ Արչիպելագոսի կղզիները կը նուաճէր: Այս անգամ ևս Հունեատի եղաւ Սերփիացոց ազատաորրը. իւր բոլոր զօրութիւնը Պէլլրատի մէջ գու-

մարեւոյ, Օսմանեանց բոլոր ջանքերն ի դերն հանեց : Սուլթանին զօրարանակն 25 հազար հոգի կորուսանելով, հարկադրեցաւ սլաշարումը բռնալ : Ստիպյն Հունեատի չլրցաւ վայելել սոյն յաղթութեան պտուղը, զի քսան օր յետոյ մեռաւ այն ծանր վերքէն, զոր ստացած էր խառնուրդին մէջ :

Հ. Օսմանեանք իճնչպիս տիրեցին Սերպիոյ եւ Պոսնիոյ .

Պ. Սորա մահուամբ՝ Օսմանեանք ազատեցան ահարկու թշնամիէ մը, և Եսպարքոս Մահմուտ փաշա նորէն Սերվիա մտաւ, բոլոր բերդերը մի առ մի գրաւեց և երկու տարւոյ մէջ բովանդակ երկիրը նուաճեց ընդ իշխանութեամբ Օսմանեանց : Սերվիացւոց մէկ մասն, առաջնորդութեամբ իրենց Պատրիարքին, Հունգարիա գաղթելով, անդ հաստատեցին իրենց բնակութիւնը . մաս մ'ալ Սկլեռան (Գարաւադ) անմատոյց խորշերը ապաստանեցան և այսպէս զերծ մնացին Օսմանեան թուէն (1460) :

Այսպիսի վախճան մ'ունեցաւ նաեւ Պոսնիոյ արշաւանքը : Սուլթանը տարեկան հարկ մը պահանջեց այս երկրի թաղաւորէն, բայց նա ամբարտաւանութեամբ մերժելով, Եսպարքոս Մահմուտ փաշա իւր վրայ ղրկուեցաւ : Օսմանցիք քիչ ժամանակի մէջ նորա երկիրը գրաւեցին, և զինքն ալ ընտանեօք գերի բռնելով գլխատեցին :

Հ. Սուլթան Մահմադ իճնչպիս տիրեց Տրապիզոնի կայսրութեան եւ ւսնոր ջրմկաց քաղաքներուն :

Պ. Մինչդեռ իւր փոխանորդը Պետութեան արեւմտեան սահմանները կ'ընդարձակէր, Սուլթանն ինք ևս՝ Սաիոյ մէջ՝ Սմատիա և Սինոպ քաղաքներուն կը տիրէր : Տրապիզոնի Յոյն կայսրը՝ Գաւրիթ Կոմնենոս՝ այս ահարկու թշնամւոյն մօտաւորութենէն զարհուրած, առաջարկեց իւր քաղաքը նմա յանձնել, այն սլաշմանաւ որ ինքն իւր զանձերով ազատօրէն երթայ ուր որ ուզէ : Իւր առաջարկած սլաշմանն անընդունելի երեւնալով, ընտանեօք գերի բռնուեցաւ Օսմանեանց կողմէ (1461) :

Հ. Վարպիս իճնչպիս տնտեսեցաւ .

Պ. Սուլթան Մէհմէտ՝ Տրապիզոնն առնէ յետոյ, յեւրոպա վերադառնալով, Վալաքաց երկիրն արշաւեց, ուր այն ժամանակ կը տիրէր Տրապիզ իշխանն՝ զոր Օսմանեանք Գաղղըճը Վոյվոտա կ'անուանէին, զի իւր բոլոր թշնամիներն ու բռնած գերիներն ի ցից կը հանէր : Տրապիզ Սուլթան Մէհմէտի զօրութենէն զարհուրեալ՝ ճանչեց նորա գերիշխանութիւնն և միանգամայն յանձն առաւ 12,000 ոսկի դահեկան հարկ վճարել, բայց ասլա իւր դաշինքը դրժելով, Հունգարաց հետ միաբանեցաւ և Սուլթանին դեսպաններն ի ցից հանել տալով՝ Օսմանեան երկիրն արշաւեց : Յայնժամ Սուլթան Մէհմէտ իւր բոլոր զօրութեամբ նորէն Վալաքիոյ վրայ յարձակեցաւ, Տրապիզի բանակը ջախջախեց և երկիրն ալ իւր տէրութեան

Հետ միացուց (1462)։ Տրադիւն՝ Հունդ արիւս փախ-
ջելով՝ ազատեցաւ։

Հ. Գարամանիոյ ի՞նչպէս տիրեցին Օսմանեանք,
եւ ի՞նչ վաթման ոռնեցան Վենետիկացոց եւ Ռոզոն
Հասանի դէմ՝ մղուած պատերազմողքը .

Պ. Օսմանեանց զէնքն ամեն ուրեք յաջողութեամբ
լը պսակուէին, և միայն իսկէնտէր պէյի դէմ ե-
ղած արշաւանքներն ապարդիւն կ'ենէին: Այս
պատճառաւ Սուլթանն հաշտութիւն կնքեց անոր
հետ: Բայց տարի մը վերջն երբ Օսմանցւոց և Վե-
նետիկցւոց միջև պատերազմ ծագեցաւ, իսկէնտէր
պէյ զրօեց իւր դաշինքն և դարձեալ զէնք առաւ
Օսմանցւոց դէմ, մինչեւ որ մահը վրայ հասնելով
վերջ տուաւ իւր շահատակութեանց: Վենետիկիք
հետզհետէ կորուսած էին Արգոս, Կորնթոս և
Նեկրոբոնիթէ, և երբ տեսան որ իրենց առանձին
գօրութեամբը չպիտի կրնային յաղթել Սուլթանին,
նորա դէմ դաշնակցութիւն մը կազմեցին, որուն
մասնակցեցաւ նաեւ Թիւրքմէններու իշխանն Ու-
զուն Հասան: Օսմանեանց մեծ թշնամին էին նաեւ
Գարամանի իշխանք, որք 150 տարիներէ ի վեր
չէին դադրեր անոնց երկիրներն ասպատակելէ:
Սուլթան Մէհմէմէտ՝ նախ ուզեց այս թշնամին
ընայինջ ընել և ապա դաշնակցաց դէմ երթալ:
Քիչ ժամանակի մէջ, բովանդակ Գարամանիա նը-
ռաճեցաւ Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ:
Այնուհետեւ Ուզուն Հասանի դէմ զրկեց զՄահմուտ
փաշա՝ պարբոսն՝ որ Օթլուգ պէյի կոչուած տեղը

նորա բանակին հանդիպելով, զարկաւ ցիրուցան ը-
րաւ զայն (1472):

Հ. Ի՞նչպիսի եղանակով եւ Աշխարհիոյ տաճարներն .

Պ. Մորտավիոյ իշխանն՝ Ստեփանն Դ. այն ժա-
մանակները դադրեցուցած էր Սուլթանին հարկ
վճարելն։ այս պատճառաւ բանակ մը ղրկուեցաւ
նորա դէմ։ սակայն այս արշաւանք յաջողութիւն
չունեցաւ։ Աւելի յաջող եղաւ Օսմանեանց արշա-
ւանքն ի Գըլըմ, ուր Ճենովացիք իբրեւ բացար-
ձակ տէր կ'իշխէին։ Սուլթանը՝ մեծ նաւատորմ
մը ղրկեց, որ Քէֆէ, Ազով և ուրիշ շատ քաղաք-
ներ գրաւեց և Մէնկիլկէրայի խանը վերահաստա-
տեց իւր իշխանութեան դահլուն վրայ։ ապա դար-
ձաւ եկաւ Ագգերմանի և Դանուբ գետին բերան-
ներուն տիրեց։ Տոյնպէս յաջող եղաւ Օսմանեանց
արշաւանքն յԱլպանիա, ուր Գրորիա բերդն և Շգոտ-
րա քաղաքն առին (1479)։

Նոյն տարին Սուլթան Մէհմեթ-ը բանակ մ'ալ
Հունգարաց երկիրը զրկեց տասն փաշաներու հրա-
մանաց տակ : Սակայն այս փաշաներուն միջիւ ծա-
գած երկապառակութիւնը պատճառ եղաւ որ թըշ-
նամին զիրենք զարկաւ . Հունգարացիք բարբարո-
սաբար Զարդեցին բոլոր գերիները (13 հոկտեմբ.
1479) : Ասոր վրէժը լուծեցին Օսմանեանք հետեւ-
եալ տարին՝ Սթիրիա , Գարինթիա և Գառնիոյ
գաւառներն ասպատակելով և բազում կոտորած
ընելով :

Հ. Ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ Հոռոտի արշաւանքն,
եւ ե՞րբ մնաւ Յաթիին Սոռթան Մեհեմետ .

Պ. Մոլու վրայ Սուլթանին գէնքն յաջողութիւն
կը գտնէր : Կէտիք Սէմէտ փաշան՝ Զանթա և Ս .
Մաւրոյ կղզիներուն տիրեց . Սուլթանն ինք եւս
Խաթայի Օրանիոյ քաղաքն առաւ (14 օգոս. 1480) ,
և կը պատրաստուէր նուաճել զբովանդակ Խաթիւս :
Սակայն Հոռոտի դէմ Օսմանեանց արշաւանքն յա-
ջող վախճան չունեցաւ : Սուլթան Մէհեմետ այս
կղզւոյն վրայ զրկած էր Մէսի՛ն փաշան՝ հարիւր
վաթսուն նաւուց տորմիզով մը : Մայիս 23ին
(1480) Օսմանեանք կղզւոյն առջեւ հասան և ցա-
մաք ելան . Մէսի՛ն փաշա ամեն կողմէ սաստ-
կապէս պաշարեց բերդն և երկու ամիս անդադար
ուժբակոծեց . յետոյ ընդհանուր յարձակում մ'ըրաւ :
Երուսաղէմի Ս. Յովհաննու կարգին ասպետներն՝
որ Հոռոտի մէջ կ'իջևէին , երգում ըրած էին քա-
ղաքին աւերակաց ներքեւ թաղուիլ քան թէ անձ-
նատուր լինիլ : Ասոնց անվեհեր քաջութիւնն Օս-
մանեանց բոլոր ճիգն ի դերեւ հանեց : Հարկ եղաւ
պաշարումը բառնալ և կղզիէն մեկնիլ : Սուլթան
Մէհեմետ կը պատրաստուէր անձամբ Հոռոտի
վրայ երթալու և սոյն պարտութեան վրէժը
լուծելու , սակայն մահը վրայ հասնելով (2 մայիս
1481) ժամանակ չթողուց իւր խորհուրդն ի
գործ դնելու :

Այս մեծ աշխարհակալն՝ որ իրաւամբ իւր ազ-
դէն յաղթող (Յաթի՛ն) անուանեցաւ , ո՛չ միայն իւր

պատերազմներովն , այլ և իւր օրէնադրութեամբ
անուանի եղաւ . Վարչութեան շատ ճիւղերուն մէջ
նոր կարգեր մտցուց : Օսմանեան դիտնոց (Իւլէմա)
այժմեան կազմութիւնն ու դասակարգութիւնն իւր
գործն է :

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՊԱՅԱԶԻՏ Թ.

(1481—1512)

Հ. Սոռթան Մեհեմետին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Սուլթան Մէհեմետին օրինաւոր յաջորդն
էր իւր երէց որդին Պայաղիտ , սակայն Եգարքուս
Մէհեմետ փաշա ուղեց գահն հանել անոր երկ-
րորդ որդին ձեւ՝ առոյգ և քաջ պատանին . ուս-
տի այս նպատակաւ Սուլթանին մահը ծածկեց և
ձեմին լուր զրկեց որ փութաց Կ . Պօլիս գայ , Պա-
յաղիտ արքայորդին նոյն ժամանակն Ամասիա կը
գտնուէր . երբ իւր հօր մահուան գոյժն առաւ ,
4000 հեծեալով ճանրայ ելաւ մայրաքաղաքը գա-
լու : ձեւ կ'առարկէր թէ իւր Պայաղիտ եղբայրն՝
հօրը գահակալութենէն առաջ ծնած լինելով , հա-
սարակ մարդու որդի և ո՛չ թէ թագաժառանգ
իշխան կը համարուէր : Այսպէս շատերն համոզեց

կազմեցին : որում մասնակցեցաւ նաեւ Հունգարիա : Դաշնակցեցեց նաւատորմը՝ Բրէվէզայի առջև Օսմանեան նաւերուն սրտոսկելով՝ անոնցմէ չատերն ընկըղմեց : անտի դնաց Ս. Մաւրա կղզին առաւ : Թշնամեաց նաւերը մինչեւ Փոքր - Սախյ ծովեզերքը տաքածուեցան և շատ քաղաքներ այրեցին : Այս դժբաղդութեանց վրայ աւելցաւ նաեւ Գալլոմանի ազատամբութիւնն և Կիպրոսի արշաւանաց անյաջող ելքն : Սուլթանն պատշաճ համարեց հաջտութիւն կնքել Թշնամեաց հետ (1503), իւր ձեռքը պահելով Մոտոն, Գորոն և Լեփաւթէ քաղաքները : Նաեւ Հունգարաց հետ եօթնամեայ նոր զինադադար մը կնքեց :

Հ. Սուլթան Պայազիտի Թազաոորութեան վերջին տարիները Կ. Պօլսոյ մէջ ի՞նչ պատահեցաւ :

Պ. Սուլթան Պայազիտի Թադաւորութեան վերջին տարիները (1500, սեպտ. 14) զարհուրելի երկրաշարժ մը մեծ աւերաբործեց Կ. Պօլսոյ մէջ : 1070 տուն, 109 մզկիթ կործանեցան և անհամար ուրիշ շէնքեր զնաւեցան : Մովր քաղաքին մէկ մասն ուղողեց : Շարժը քառասուն և հինգ օր անդադար չարունակեց : Աբրիանուպօլիս, Զօրլու, Տիմիթօքա և Կէփպօղլու աւերակ դարձան :

Հ. Ի՞նչ պատմաւորա զահրկեց եղաւ ձեռք մեռաւ :

Պ. Սուլթան Պայազիտ, իւր տէրութիւնն առաւել եւս ապահովցնելու համար, իւր որդւոց ու թոռանց յանձնած էր գաւառաց կառավարութիւնըն : Սահայն այս կարգադրութիւն մեծամեծ խը-

ռովութեանց պատճառ եղաւ : Արքայորդիք ուզելով իրարու իշխանութիւնն յախշտակել և միանգամայն արքայական գահը գրաւել, զէնք առին և իրարու գէմ ելան, և քաղաքային պատերազմն երկար ժամանակ շարունակեց : Վերջապէս, Եէնիչէրիք՝ որք Սէլիմ արքայորդւոյն կողմը բռնած էին, պահանջեցին Սուլթան Պայազիտէն, որպէս զի իւր գահէն հրաժարի և իրեն յաջորդ ձանչէ զՍէլիմ : Սուլթանն հարկադրեցաւ զիջանիլ այս պահանջման, և քսան և երեք օր յետոյ կնքեց իւր կեանքը (1512) :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՍՈՒԼՏԱՆ ՍԵԼԻՄ Ա.

(1512—1520)

Հ. Ի՞նչո՞ւ համար Սուլթան Սէլիմ իւր եղբօր դիմ պատերազմեցաւ :

Պ. Սուլթան Սէլիմ՝ իւր հօրը գահն ելնելուն պէս՝ գահակալութեան կոխներու պատճառ եղողները բոլորովին ջնջեց, և պատերազմի ելաւ իւր Ահմէտ եղբօր դէմ, որ զՊրուսա գրաւած էր և Պօլսոյ վրայ կուգար զինքը գահնկեց ընելու համար : Եէնիչէրիք՝ Ահմէտին զօրաբանակը ջախջախ-

խեցին և զինքն ալ գերի բռնելով սպաննեցին (24 ապրիլ 1513) :

Հ. Պարսից ղեմարչառանքն ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ .

Պ Յաջորդ տարին, 150,000 զօրօք Ասիա անցնելով, Պարսից Շահ Իսմայիլ թագաւորին վրայ գնաց : Պարսիկներն ետ քաշուելով՝ ամեն կողմ անապատ դարձուցին որպէս զի Օսմանեան զօրքը պաշար չգտնէ : Սակայն արիասիրտ Սուլթանը բնաւ չվատեցաւ և ո՛չ ալ Նէնիչէրիներու ապստամբութիւնը կատեցուց զինքն իւր ճանապարհէն, այլ իւր բանակին անընդհատ յառաջ վարելով, Չալդըրան դաշտին մէջ թշնամուոյն վրայ հասաւ (23 օգոստ. 1514) : Պարսից զօրքը շրջակայ բարձունքը բռնած կեցած էին : Սուլթան Սէլիմ, առանց միտ դնելու իւր զօրաց յոգնութեան, անմիջապէս յարձակելու հրաման տուաւ, և իւր թնդանօթաց շնորհիւ յաղթական հանդիսացաւ . Պարսից բանակը բոլորովին ցրուեց և Շահ Իսմայիլի գանձերը ձեռք անցուց : Ապա յառաջ խաղալով՝ Դաւրէթ քաղաքը գրաւեց :

Հ. Քրդաստան ի՞նչպիսի Օսմանեանց ներքն ունեցաւ .

Պ. Նէնիչէրիք՝ նոր ապստամբութեամբ մը՝ պարտաւորեցին զՍուլթանն՝ ի կ. Պօլիս վերադառնալու, և երբ հոն հասաւ, մահուամբ պատժեց խռովարարաց պարագլուխներն : Այն ժամանակ Քուրդերն, որ Պարսից իշխանութեան տակ էին, տեսնելով որ անոնց զօրութիւնն Չալդըրանի դաշտին մէջ խորտակեցաւ, ուղեցին Օսմանեանց հրպատակիլ : Սուլթանին զօրքն հետզհետէ գրաւեցին

Տիարպէքիր, Մարտին և Արղանա քաղաքներն, և քիչ ժամանակի մէջ Քրդաստան և Մուսուլի գաւառը միացան Օսմանեան պետութեան հետ (1515) :

Հ. Ի՞նչպիսի եղաւ Եգիպտոսի արչառանքն . Սուրիա եւ Լիբանան ի՞նչպիսի ունեւեցան .

Պ. Դեռ Պարսկական պատերազմն չէր աւարտած, երբ Սուլթան Սէլիմ՝ Եգիպտոսի Գանսուկահի Սուլթանին դէմ դարձուց իւր զէնքն : Այս ծերունի թագաւորը շատ ջանաց որ պատերազմին առաջն առնուէ և միանգամայն առաջարկեց միջնորդել Օսմանեանց և Պարսից միջեւ՝ զանոնք հաշտեցնելու համար : Սակայն Սէլիմ ականջ չդրաւ և անոր զեռպանը նախատանօք ետ դրկեց : Յայնժամ Գանսուկահի իւր բանակաւն Օսմանեանց դէմ քալեց՝ զինու զօրութեամբ այս նախատանաց վերջէ վերջ լուծելու համար : Երկու զօրաբանակներն իրարու բախեցան Տոլպէքի դաշտին մէջ : Օսմանեանք իրենց թնդանօթներուն առաւելութեամբ հոս եւս յաղթութիւն տարին : Եգիպտոսի Սուլթանը խառնուրդին մէջ սպաննուեցաւ, Հալէպ և Գամասկոս քաղաքներն իրենց դռները բացին յաղթողաց, Արարաց Շէյխերն ու Լիբանան լերան բընակիչներն հպատակեցան Սուլթան Սէլիմի և այսպէս բովանդակ Սուրիա՝ Օսմանեան պետութեան հետ միացաւ : Նոյն ժամանակէն Սուլթան Սէլիմ հասարակաց աղօթքներու մէջ « Պաշտպան երկուց քաղաքաց, Մէքքէի և Մէտինէի » տիտղոսն ստացաւ, որ մինչեւ այն ատեն Եգիպտոսի Սուլթան-

ներուն կը տըուէր իւրեւ յաջորդէ Խալիֆայից (1516) :

Հ. Եգիպտոս *ի՞նչպէս Օսմանեանց ձեռքն լանցաւ* .
 Պ. Եգիպտացիք իրենց նոր Սուլթան ընտրեցին զԹուման պէյ : Սուլթան Սէլիմ հաշտութիւն առաջարկեց նմա , այն պայմանաւ որ իւր գերիշխանութիւնը ձանձէ : Սակայն Եգիպտացիք չընդունեցին և Օսմանեանց դեսպաններն սպաննելով , հարկ եղաւ պատերազմն յառաջ վարել : Սինան փաշա Գազայի քով նոր յաղթութիւն մը տարաւ Եգիպտացւոց վրայ , և բովանդակ Պաղեստինի տիրեց : Անտի յառաջ խաղացին Օսմանեանք և Յուն վար 22ին (1517) Ռատամայի դաշտաց մէջ Եգիպտական բանակին դէմ հասան , որուն անձամբ կը հրամայէր Թուման պէյ : Հոս Եգիպտացիք մեծ քաջութիւն ցոյց տուին . Թուման պէյ և իւր երկու զօրապետք երդում ըրած էին՝ զՍէլիմ սպաննելու համար . ուստի երեք դիւցազունք՝ գունդ մը քաջաց հետ՝ յարձակեցան Եէնիչերիներուն վըրայ և իրենց առջեւ ելնող ամեն զոք զարկին ըսպաննեցին և մինչեւ Օսմանեան Սուլթանին մօտ հասան : Սակայն զՍինան փաշան Սուլթանը կարծելով՝ զարկին ձիէն վար ձգեցին . Եէնիչերիք հազիւ կրցին մեծ ճգամբ վտանդէ ազատել իրենց Սուլթանը : Վերջապէս , այս անգամ եւս Օսմանեան թնդանթներն իրենց կողմը վճռեցին յաղթութիւնը : Գահիրէ իւր դռները բացաւ յաղթողաց . բայց Թուման պէյ գիշերայն յանկարծ քա-

ղաք մտնելով՝ պահապան զօրքը ջարդեց : Հարկ եղաւ Օսմանեանց նորէն պաշարել քաղաքն և երեք աւուր արիւնահեղ պատերազմէ մը յետոյ հաղիւ կրցին միւսանգամ տիրել անոր :

Թուման պէյ՝ իւր զօրաց մնացեալ մասին հետ՝ Նեղոսի արեւելեան կողմն անցաւ , և փոքրիկ կըռիւններով կը տկարացնէր Սուլթանին բանակը : Սուլթան Սէլիմ դարձեալ հաշտութիւն առաջարկեց , և երբ չընդունուեցաւ , 40,000 զօրք յարձակեցաւ թշնամոյն վրայ : Թուման պէյ յաղթուեցաւ և իւրոյնոց մատնութեամբ գերի բռնուեցաւ : Սէլիմ՝ Գահիրէի դրան վրայ կախել տուաւ զայն (13 ապրիլ 1519) , և այսպէս տէր եղաւ Եգիպտոսի : Մէքքէ քաղաքն եւս Եգիպտոսի հետ՝ Օսմանեանց ձեռքն անցաւ :

Սուլթան Սէլիմ Եգիպտոսի կառավարութեան ձեւը չփոխեց . հոն իշխող Մէմլուք պէյերը վարչութեան գլուխը մնացին և միայն փաշա մը կուսակալ գրուեցաւ : Եգիպտոսի վրայ տարուած յաղթութեան երբորդ տարին մեռաւ Սուլթան Սէլիմ (22 սեպտ. 1520) :

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻԻԼԷՅՄԱՆ Ա.

(1520—1566)

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Սոռլթան Սիւլէյման զօրք ղըր-
կեց Ասորոյն եւ Հոռնգարաց դէմ.

Պ. Սուլթան Սէլիմին յաջորդեց իւր որդին Սիւ-
լէյման Ա. որոյ թագաւորութեան առաջին տա-
րին Սսորոյն կուսակալը՝ Ճամպէլլի Ղազալի՝ ա-
պրտամբեցաւ Օսմանեան տիրապետութեան դէմ:
Սորա վրայ ղրկուեցաւ Ֆէրհատ փաշա, որ գնաց
ապստամբութիւնը զսպեց եւ ապստամբապետն ալ
բռնելով սպաննեց: Այնուհետեւ մեծ պատերազմ
մը ծագեցաւ ընդ մէջ Հունգարաց եւ Օսմանեանց,
զի Սուլթան Սիւլէյման՝ դեսպան ղրկելով՝ հարկ
պահանջած էր Հունգարաց թագաւորէն, եւ Հուն-
գարացիք ալ իրենց դէմ նախատինք համարելով՝
սպաննած էին Օսմանեան դեսպանն, հակառակ
միջազգային օրինաց: Յայնժամ Սուլթանն յառաջ-
խաղացութեան հրաման տուաւ իւր զօրաբանա-
կաց: Ահմէտ փաշա իւր զօրագնդերով պաշարեց
Շուսլաց քաղաքն եւ տիրեց անոր: Նոյնպէս Փիրի
փաշա Պելլրատի բերդը գրաւեց երկար պաշարու-
մէ մը եւ 20 յարձակումներէ յետոյ (29 օգոստ.
1521): Ուրիշ Օսմանեան զօրաբանակ մ'ալ Թրանս-
սիւլանիան ասպատակեց:

Հ. Օսմանեանք ի՞նչպէս տիրեցին Հոռոսի.

Պ. Հետեւեալ տարին Սուլթան Սիւլէյման մեծ
նաւատորմ մը ղրկեց Հոռոսացոց դէմ, որովհետեւ
անոնց ասպետներն իրենց նաւերով գրաւած էին
Օսմանեան ծովեզրն եւ Կ. Պօլսոյ ու Եգիպտոսի
միջեւ հաղորդակցութիւնն ընդհատած: Օգոստոսի
սկիզբը (1522) 100.000 զօրք ցամաք ելան. մինչեւ
սեպտ. 25 բերդերն ումբակոծեցին եւ նոյն օրն ընդ-
հանուր յարձակում մ'ըրին. սակայն մեծ կորստեամբ
ետ մղուեցան: Այս յարձակումներն երկու ամիս
չարունակ կրկնուեցան, եւ թէպէտ ասպետը մեծ
քաջութեամբ դիմադրեցին, սակայն ի վերջոյ տկա-
րանալով՝ հարկադրեցան անձնատուր լինել: Օս-
մանեան նաւերը զանոնք տարին Մալթա կղզին
զոր իրենց պարգեւ տուած էր Կարոլոս Ե. կայսրն:
Այնուհետեւ յիշեալ ասպետը Մալթայի ասպետը
կոչուեցան: Հոռոսի հետ Օսմանեանց ձեռքն ին-
կան նաեւ անոր շրջակայ կղզիք:

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ Սոռլթանը պատերազմ հրա-
տարակեց Հոռնգարաց դէմ, եւ ի՞նչ նպատակ
ընդնդին վստմանք.

Պ. Ապա Սուլթանին զօրքը գնաց խաղաղել
զԵգիպտոս, որոյ կուսակալն՝ Ահմէտ փաշա ապրս-
տամբած եւ ինքզինք Սուլթան հռչակած էր: Երբ
բիշ ժամանակի մէջ ապստամբութիւնը զսպուեցաւ,
Սուլթան Սիւլէյման փորձ փորձեց բովանդակ Վա-
լաքիան հպատակեցնել իրեն, բայց չյաջողեցաւ,
զի Վալաքները՝ Թրանսսիւլանիոյ իշխանին օժան-

դակութեամբ՝ իրենց երկրէն վանեցին Օսմանեան զօրքը: Հարկ եղաւ իրենց նախկին վիճակին մէջ թողուլ:

Նէնիչէրիք նոյն միջոցին անդադար ապստամբութիւններով և անկարգութիւններով կը խռովէին տէրութիւնը: Սուլթան Սիւլէյման ուղեց զբաղեցնել զանոնք և այս նպատակաւ արշաւանք մը պատրաստեց ի Հունգարիա: 100,000 հոգւոյ զօրարանակ մը՝ 300 թնդանօթներով՝ Հունգարիա մտաւ, Բեդրովարատինի, Սերմիայի և Նաշէքի տիրեց, և Մոհազի առջեւ թշնամեցն բանակին դէմ հասաւ, որուն կը հրամայէր Լուդովիկոս Բ. Հունգարաց թագաւորն: Երկու բանակները սատակապէս ընդհարեցան: Ի սկզբան յաղթութիւնն Հունգարաց կողմը կը հակէր. Հունգարական զօրքն՝ իրենց քաջ թագաւորին օրինակաւ քաջալերեալ՝ ամեն իողմէ կը յառաջանար և Օսմանեան զօրքն ետ կը մղէր: Քանի մը հեծնլագօրք մինչեւ Սուլթանին կեցած տեղն յառաջանալով՝ զայն բռնելու վրայ էին, երբ արխաիրտն Սիւլէյման հրաման քրաւ իւր հրետանիներն յերեւան հանել, որոց արձակած կրակին առջեւ չկրցին տոկալ Հունգարացիք և սկսան խառնիխառն փախչիլ: Իրենց Լուդովիկոս թագաւորն՝ իւր զօրաց մեծ մասին հետ Մոհազի մեծ ճանիճը խրեցաւ և հոն աղմկն մէջ ընկղմելով՝ իւր մահը գտաւ (օգոստ. 1526): Հունգարաց 25,000 զխակները ծածկած էին պատերազմի դաշտն: Ամիս մը յետոյ Պուտա մայրաքաղաքն իւր

դռները բացաւ յաղթողաց: 100,000 գերի և թագաւորական դանձն այս յաղթութեան պտուղն եղան:

Նէնիչէրիք՝ ընդդէմ միջազգային օրինաց՝ իրենց գերիները ջարդելով, Հունգարք պարտաւորեցան յուսահատական քաջութեամբ անոնց դէմ դնել: Միքայէլ Նէկի իշխանը՝ Կրան բերդին մէջ ամրացած՝ անոնց բոլոր ճիգն ի դերեւ հանեց: Նոյնպէս ուրիշ շատ իշխաններ՝ զանազան առօր տեղեր ապաստանած՝ Սուլթանին զօրքը կը կոտորէին: Սուլթան Սիւլէյման՝ Չարովա իշխանն Հունգարաց վրայ թագաւոր դնելով, Կ. Պօլիս վերադարձաւ: Հունգարական պատերազմին ժամանակ, Ասիոյ մէջ, մանաւանդ ի Կիլիկիա և ի Գարամանիա, քանի մը մեծ ապստամբապետներ յերեւան ելած էին, յորոց ամենէն զօրաւորը՝ Գալէնտէր Օղլու՝ քանի մը յաղթութիւն տարած էր Օսմանեան զօրաց վրայ: Սուլթան Սիւլէյմանն՝ նոցա դէմ զրկեց Խպրահիմ փաշա Եպարքոսն՝ որ գնաց նուաճեց զանոնք:

Հ. Պոստա քաղաքն թ'Եպիսս առնողստ.

Պ. Հունգարացիք, Լուդովիկոս Բ. ի մահուանէն յետոյ, իրենց թագաւոր ընտրած էին Ֆէրտինանտ արչիդուքսն՝ որ Կարոլոս Ե. Կայսեր եղբորն էր: Չարովա Օսմանեան զօրաց աջակցութեամբ կը ջանար իւր գահը պաշտպանել, բայց իւր բանակը Թոքայի քով բոլորովին յաղթուեցաւ, Սուլթան Սիւլէյմանէն նոր օգնութիւն խնդրեց: Սուլթանն անմիջապէս 250,000 զօրօք

Հունդարիա մտաւ, Պոլտա քաղաքն առաւ և դՁաբողէա դարձեալ իւր գահը բազմեցուց: Միեւնոյն ժամանակ, Մոլտավիոյ Պոկտան իշխանն ինքնակամ հպատակեցաւ Օսմանեան Սուլթանին:

Հ. Օսմանեանք ի՞նչպէս պաշարեցին զՎիեննա:

Պ. Անտի Սուլթանն իւր բանակն յառաջ խաղացնելով, գնաց պաշարեց զՎիեննա (1529): Ութ հարիւր նաւաց տորմիդ մ'ալ Դանուբ գետին վերայէն իւր բանակին կ'ընկերանար: 16,000 պահապան զօրք և 70 թնդանօթ միայն կային Վիեննայի մէջ: Սակայն այս սակաւաթիւ զօրք՝ իրենց հրամանատարաց օրինակաւն սրտապնդեալ՝ մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան և Օսմանեանց բոլոր ճիգն ի դերեւ հանեցին: Քանդուած պարիսպներն անդադար կը նորոգէին, թշնամոյն մարտկոցները կը քանդէին և վերջապէս անոր բանակետը կրակի տուին: Սուլթանը տեսնելով իւր զօրաց մեծ կոտորածն, յորոց 40,000 հոգի դիտապաստ ինկած էին Վիեննայի պարսպաց առջեւ, պաշարումը վերուց և Պոլտա վերադարձաւ. և որպէս զի իւր զօրաց մոռցնել տայ սոյն անյաջողութիւնը, մեծ հանդիսիւ թագաւոր պսակեց զԶաբոլէա:

Հ. Ի՞նչպէս վերջացաւ այս պատերազմն, եւ Օսմանեանք Պարսկաստանի ո՞ր քաղաքներն առին:

Պ. Երեք տարի յետոյ, Օսմանեան նոր զօրաբանակ մը յԱստրիա մտաւ և շատ տեղեր ասպատակեց. սակայն կայսերական զօրքն Մարպուրկի

քով զարկաւ զՕսմանեան բանակն և հարկադրեց զայն յետս նահանջելու: Նոյնպէս ծովու վրայ յաջողութիւն չգտաւ Օսմանեանց զէնքն, և Գորոն ու Բաթրաս քաղաքները թշնամոյն ձեռքն անցան: Սուլթանն հետեւեալ տարին (1533) Փերդինանդին հետ զինադադար կնքեց, որովհետեւ միտքը դրած էր արշաւանք մ'ընել ի Պարսկաստան: Իպրահիմ փաշա՝ Օսմանեան բանակին հրամանատար անուանեցաւ և գնաց նախ Վասպուրականի գաւառին տիրեց. անտի իւր զօրքն յառաջ խաղացուց Դավթէթի վրայ, զոր առանց ընդդիմութեան առաւ (13 յուլիս 1534): Իսկ Սուլթանն անձամբ Պաղատտի վրայ գնաց, որուն առանց կռուոյ տիբելով՝ վերադարձաւ ի Պոլիս:

Հ. Վենետիկցոց եւ Հոլանդաց պատերազմն ի՞նչպէս վերջացաւ:

Պ. Այն ժամանակ Ֆրանսուա Բ. Ֆրանսայի թագաւորն՝ Օսմանեանց հետ դաշնակցութիւն մը կնքեց ընդդէմ Կարոլոս Ե. կայսեր: Սուլթանն ուղեց նաեւ այս դաշնակցութեան մէջ առնուլ զՎենետիկցիս, և երբ նոքա յանձն չառին և կայսեր կողմն անցան, իւր նաւատորմն անոնց դէմ զրկեց և բազում կղզիներ առաւ անոնց ձեռքէն: Վենետիկցիք ստիպուեցան հաշտութիւն խնդրել և Արշիպելագոսի կղզիները, Նաւպլիան և Դալմատիոյ քանի մը քաղաքները Սուլթանին թողուլ՝ հանդերձ 300,000 ոսկի դահեկան պատերազմական տուգանօք: Յամաքի վրայ եւս Օսմանեան զէնքն

յաջողութիւն կը գտնէր : Սուլթանն՝ իւր բանակին գլուխն անցած՝ Հունգարիա մտած էր . Կրան , Շթուհլիւյզէնպուրկ և ուրիշ քանի մը քաղաքներ իւր ձեռքն անցան : Կարողոս և Փերտինանդ այս երկարատեւ պատերազմներէն շատ յողնած էին և խաղաղութեան կը բաղձային : Երկու պատերազմող կողմանք սկսան հաշտութեան վրայ բանակցիլ և վերջապէս իրենց միջեւ հնգամեայ զինադադար մը կնքուեցաւ ա՛յն պայմանաւ որ , Փերտինանդ իւր ձեռքը մնացած Հունգարիոյ մասին համար 50,000 ոսկի դահեկան տուրք վճարէ Սուլթանին :

Հ. Օսմանեանք ի՞նչպիսի տիրեցին յովանդակ Քոռի-դաստանի եւ Վրաց գաղաւթներուն .

Պ. Երբ Եւրոպական պատերազմը դադրեցաւ , Սուլթան Սիւլէյման նորէն Ասիա անցաւ , Պարսից վրայ քալեց , Քուրդաստանի մնացեալ մասն առաւ անոնց ձեռքէն , Վան քաղաքին տիրեց և երկրորդ անգամ յաղթանակաւ Դաւէթ մտաւ : Անտի գնաց Վրաստանի մէկ մասն ալ նուաճեց (1549) և դարձեալ իւր բանակաւ Եւրոպա անցաւ , ուր կը կոչէին զինքն՝ Հունգարաց երկրին մէջ պատահած դէպքերը :

Յետ մահուան Զարդէսի , Իզապէլ Թագուհւոյն խորհրդականը՝ Մարտինուցի , հրաւիրեց զՓերտինանդ՝ գրաւելու Թրանսիլվանիան և բովանդակ Հունգարիան : Սրդէն Գերմանական զօրազուններն սկսած էին յառաջ խաղալ և Հունգարացիք ընդհանուր ապստամբութիւն մը պատ-

րաստած էին , երբ Սուլթան Սիւլէյման զայս ամենայն լսելով՝ 80,000 զօրօք Դանուբն անցաւ և ապստամբաց վրայ քալեց : Ինչթայի կուսակալ Ահմէտ փաշա՝ քանի մը յաղթութեամբք՝ Դմիվարի բերդն առաւ և Պանադ գաւառն ի հնազանդութիւն բերաւ : Ապա Օսմանեանք Երլաւ բերդը պաշարեցին , սակայն աստ բռնէն ընդդիմութիւն գտնելով , հարկադրեցան պաշարումը բառնալ և յետս նահանջել (1552) :

Հ. Պարսկական եւ Հոռնգարական պատերազմներն ի՞նչպիսի վերջացան եւ Օսմանեանք ի՞նչպիսի տիրե Սիկիթ թերթը .

Պ. Միեւնոյն ժամանակ Պարսկական պատերազմը կը շարունակէր . Շահ Թահմաս՝ Պարսից Թագաւորն՝ Իսկէնտէր փաշայի յաղթած և Արճէշ ու Խլաթ քաղաքներն առած էր : Սուլթան Սիւլէյման դարձեալ Ասիա անցաւ , անձամբ Պարսից վրայ երթալով՝ նուաճեց զանոնք , և ապա հաշտութիւն կնքեց նոցա հետ (29 մայիս 1555) :

Երլաւի անյաջող պատերազմէն յետոյ , Օսմանեանք՝ վեցամեայ զինադադար մը կնքած էին Հունգարաց հետ , սակայն երկու կողմն եւս պայմանները չյարգեցին և պատերազմը վերսկսան : Թափմաս Նատաշտի մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Ալի փաշայի բանակին վրայ . միւս կողմէ Օսմանեան զօրքն ալ Հունգարաց քանի մը քաղաքները գրաւեցին , և վերջապէս պատերազմող երկու կողմանց միջեւ ութամեայ զինադադար մը կնքուե-

լով, պատերազմը վերջ գտաւ (1562)։ Օսմանեան նաւատորմը փորձ մ'ըրաւ Մալթա կղզւոյն տիրելու, (1565) բայց չյաջողեցաւ։

Երկրորդ անգամ մ'ալ հարկ եղաւ Սուլթան Սիւլէյմանի ի Հունգարիա արշաւել՝ Ստեփան Զաբոլեա թագաւորին օգնելու համար, զի Փերտինանդին մահուանէն յետոյ, Զաբոլեայի և Մաքսիմիլիէն կայսեր միջեւ թշնամութիւնները վերատին սկսած էին, և Ստեփան Զաբոլեայի բանակն չարաչար յաղթուած էր կայսերական զօրքէն։ Օսմանեան զօրագունդերն եկան պաշարեցին Սիւլթի բերդն, որուն կը հրամայէր Թովմաս Զրինի։ Այս քաջ իշխանն երկու շաբաթ դէմ դրաւ թշնամոյն, բայց երբ տեսաւ որ ոչ եւս կարելի էր դիմադրել, քաղաքը կրակի տուաւ և ինքն իւր զօրքով ամրոցը քաշուեցաւ։ Սակայն չորս ամիս պաշարեցէ յետոյ, Օսմանեանք չէին կրցած մեծ զնաս մը հասցընել ամրոցին։ Այս միջոցիս մեռաւ Սուլթան Սիւլէյման (5 սեպտ. 1566) որ արդէն երկար ժամանակէ հետէ հիւանդ էր։ Եսլարքոս Մէհմէտ փաշա՝ զօրքը չվհատեցնելու համար՝ Սուլթանին մահը ծածկեց և ամեն օր թագաւորական կեղծ հրամաններ կը հրատարակէր։ Սիւլթի պատերազմը կը շարունակէր։ Զրինի տեսնելով որ ոչ եւս կարելի է ամրոցը պաշտպանել, ուղեց քաջութեամբ մեռնիլ։ Վեց հարիւր քաջաց գլուխն անցած և սուր ի ձեռին մտաւ Օսմանեան զօրաց մէջ, որք ամեն կողմէ պաշարեցին զայն և բռնելով գլխատեցին։

Նէնիչէրիք ամրոցը գրաւեցին և բնակիչներն առ հասարակ սրէ անցուցին։ Սակայն Հունգարացիք ամրոցին տակն ական դրած լինելով, պայթեցաւ և 3,000 Նէնիչէրիներ օդն հանեց մնացեալ բնակչաց հետ։

Սուլթանին մահն յետ այնորիկ երեք շաբաթ միայն պահուեցաւ, մինչեւ որ իւր յաջորդը՝ Սէլիմ Գէօթանեայէն Պօլիս գալով՝ իւր հօր գահը բազմեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԵԼԻՄ Թ.

(1566—1574)

Հ. Սոդթան Սէրիմ իճնչիս զայեց ապստամբանալ թիւններն նո իճնչիս տիրեց Կիպրոսի.

Պ. Սուլթան Սէլիմ աւելի զբօսասէր էր քան պատերազմասէր։ Երբ իւր հօրը գահը բարձրացաւ, կառավարութիւնն իւր իմաստուն եպարքօսին՝ Մէհմէտ Սօքքօլի փաշային ձեռքը թողուց և ինքն իւր զբօսանաց հետեւեցաւ։ Հունգարիոյ հետ խաղաղութեան դաշինք կնքեց (17 փետրվ. 1568), պայման դնելով որ երկու տէրութիւնք իրենց առած երկիրները պահեն, և Աւստրիա՝ ըն-

ծայ անուամբ տարուէ տարի 30,000 ոսկի դահեկան վճարէ Սուլթանին :

Այս միջոցիս արաբացիք, որոց մէկ մասը նուաճած էր Սուլթան Սիւլէյման Բ. , մեծ ապստամբութիւն մը յարուցանելով՝ Օսմանեան զօրքը վանեցին իրենց երկրէն : Սակայն Սինան փաշա զօրապետն ապստամբաց վրայ երթալով, ի հնազանդութիւն ածեց զանոնք և Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ նուաճեց զբովանդակ Արաբիա :

Արաբիոյ նուաճումէն յետոյ, Օսմանեանք արշաւանք մ'ըրին Կիպրոս կղզւոյն դէմ, որ Վենետիկցւոց ձեռքն էր : Իրենց նաւատորմն օգոստոսի սկիզբն (1570) 100,000 զօրք ցամաք հանեց . Նիկոսիա քաղաքն՝ միամետայ սլաշարումէ յետոյ՝ Օսմանեանց ձեռքն անցաւ : Կղզւոյն միւս քաղաքներն առանց ընդդիմութեան անձնատուր եղան . միայն Փամակոսդա քաղաքը դէմ դրաւ . իւր պահապան զօրքն՝ Օսմանեանց շատ մը յարձակումներն ետ մղեց, բայց ի վերջոյ քաղաքին սլաշարը սպառեւով, հարկ եղաւ իւր դռները բանալ թշնամւոյն (1 օգոստ. 1571) և այսպէս բովանդակ կղզւոյն տէր եղան Օսմանցիք :

Հ. Ի՞նչպիսի եղաւ Լեփանդայի ծովային պատերազմն .

Պ. Վենետիկցիք, այս մեծ կորստեան վրէժն առնլու համար, Քրիստոնեայ տէրութեանց դիմեցին և Օսմանեանց դէմ դաշնակցութիւն մը կազմեցին : Սպանիա, Հոլմայ քահանայապետն և Մալթայի ասպետք 90ի չափ նաւ ղրկեցին, որոնց հետ

միացան Վենետիկցւոց 140 նաւերն : Այս նաւատորմին կը հրամայէր Կարողոս Ե. կայսեր որդին՝ Տոն Եուան (Տոն Ժան Տօթրիշ) : Քրիստոնէից նաւերը Լեփանդայի առջև պատահեցան Օսմանեան նաւատորմին, որ 300 նաւերէ կազմուած էր, և հոկտ. 7 ին (1571) սկսաւ սոյն նշանաւոր ծովային պատերազմն : Երկու կողմն եւս երեք ժամ մեծ քաջութեամբ կռուեցան առանց միմեանց տեղի տալու : Կռուոյն ամենէն սաստիկն՝ Քրիստոնէից ճակատին կեղերոնն էր, ուր կը կենար Տոն Եուան : Օսմանեան ծովապետն իւր նաւով անձամբ նոյն տեղն եկած էր և թշնամւոյն ծովակալին՝ նաւը կը զարնէր : Վենետիկցւոց ծովապետն եւս հոն հասնելով, Գափտան փաշան երկու նաւուց միջեւ պաշարուած մնաց : Անմիջապէս չորս Օսմանեան նաւ իրեն օգնութեան հասան, բայց չկրցին ազատել զինքն . Սպանիացիք փաշային նաւը ցատկելով՝ սպաննեցին զինքն : Նորա մահուամբ յաղթութիւնը կորսուեցաւ Օսմանեանց համար . իրենց նաւերէն 130ը Քրիստոնէից ձեռքն անցան և 94ն այրեցան կամ ընկղմեցան :

Հ. Վենետիկցիք ի՞նչպիսի հաշտուեցան Օսմանեանց հետ :

Պ. Դաշնակիցք մեծ օգուտ մը չքաղեցին այս մեծ յաղթութենէն : Մէհէմէտ փաշա եպարքոսն իւր գործունէութեամբ քիչ ժամանակի մէջ դարմանեց եղած վնասներն : Ուրե՛ւ Ալի (Գըլը՛ւ Ալի) ձէլայիրի կառավարիչը ծովապետ անուանեց, 150 նոր նաւեր շինել տուաւ և 1572 յունիս ամսոյ մէջ

250 նաւաց տորմիդ մը վերստին ծովուն երեսը ծածկեց : Թէպէտ Քրիստոնէից նաւերուն թիւն քան զՕսմանեանն շատ աւելի էր , սակայն դաշնակցաց միջեւ ծագած երկպառակութիւնն ապարդիւն թողոց այս զօրութիւնն : Վենետիկցիք իմանալով որ այնուհետեւ իրենց դաշնակիցներէն օգնութեան յոյս չկայ , փութացին հաշտութիւն կնքել Օսմանեանց հետ . յաջորդ տարւոյ մարտ 7ին խաղաղութիւնը վերջնապէս կնքուեցաւ : Օսմանեանք Կիպրոս կղզին պահեցին իրենց ձեռքն և իրրեւ պատերազմական տուգանք 300,000 ոսկի դահեկան առին Վենետիկցիներէն :

Հ. Թռռնոզի եւ Մոլտավիոյ մէջ ի՞նչ պատահեցաւ .

Պ. Սպանիացւոց հետ պատերազմը դեռ կը շարունակէր : Տոն Նուան Օսմանեան զօրքն ստիպեց Թունուզէն քաղաքիլ , բայց Սինան փաշա՝ նոր զօրաբանակաւ մ'օգնութեան հասնելով՝ վերստին նուաճեց նոյն գաւառը : Նոյն ժամանակները Մուտալիոյ Պոկտան իշխանն եւս ուղերով Օսմանեան լուծը թօթափել , Գազազներն իրեն օգնութեան կոչեց և Սուլթանին զօրաց վրայ քանի մը յաղթութիւններ տարաւ : Սակայն իրեն դէմ զրկուած հզօր զօրաբանակ մը յաջողեցաւ բռնել զինքն և մահուամբ պատժել : Իւր օգնական Գազազներն առհասարակ սրէ անցան , Վեց ամիս ետքը մեռաւ Սուլթան Սէլիմ (1574 դեկտ . 12) և իրեն յաջորդեց Սուլթան Մուրատ Գ :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Գ.

(1574—1596)

Հ. Օսմանեանք ի՞նչ շրին Աստորիոյ դէմ , Ի՞նչ պատահաւ Պարսկաստան արշաւեցին եւ ի՞նչպէս առին Թիֆլիս քաղաքը .

Պ. Սուլթան Մուրատ Գ. , Սէլիմին երէց որդին , իւր հօրն յաջորդեց : Իւր գահակալութեան տարին , Օսմանեան զօրքերն անդադար Աստորիոյ հողը կը մտնէին , թէպէտ երկու տէրութեանց միջեւ խաղաղութիւնը կը շարունակէր . Մաքսիմիլիէն կայսրը խաղաղութեան նոր դաշինք մը դրաւ Սուլթանին հետ (1577) , որպէս զի թշնամութիւնք դադրին :

Այն ժամանակները Պարսկաստան քաղաքային պատերազմի մը թատերաբեմն եղած էր : Սինան փաշա եպարքոսն համոզեց զՍուլթան Մուրատ՝ առիթէն օգուտ քաղելու և նոյն երկիրը նուաճելու համար : Մուսթաֆա փաշայի հրամանատարութեամբ հզօր բանակ մը յանկարծ Վրաստան մտաւ , Չըլտըրի քով թողմադ խանին բանակը ջնջեց և Թիֆլիս քաղաքն առաւ : Երկրորդ մեծ յաղթութեամբ մը՝ Օսմանեանք բովանդակ Վրաստանի տիրեցին : Պարսիկը անմիջապէս չորս զօրաբանակ կազմաւորեցին և եկան իրենց կորուսած քաղաք-

ներն ետ առնլու : Այս զօրաբանակներէն երկուքն զարնուեցան Շիրվանի կառավարիչ Օսման փաշայի կողմէ : Ուզտէմիր Օսման փաշան ալ միւս կողմէ Տաղստանի մէջ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Պարսից վրայ , որոցմէ 3,000 հոգի գերի բռնելով՝ յաղթանակաւ Կ. Պօլիս վերադարձաւ :

Հ. Պարսկական պատերազմն ի՞նչ փախճան ունեցաւ .

Պ. Սուլթան Մուրատ՝ իւր այս քաջութեան համար եպարքոս անուանեց զայն և 160,000 զօրօք վերստին Պարսից վրայ ղրկեց : Պարսկական զօրաց հրամանատարն՝ Համզէ Միրզա՝ թէեւ ի սկզբան քանի մը մանր յաղթութիւններ տարաւ , սակայն ի վերջոյ հարկադրեցաւ ետ քաշուիլ և Դաւրէժ քաղաքն Օսմանեանց ձեռքը թողուլ : Նոյն միջոցին Օսման փաշան հիւանդացաւ և իւր այս հիւանդութիւն մեծապէս փնասեց պատերազմին յաջող ելից : Համզէ Միրզա՝ դարձեալ յարձակողականի սկսելով , եպարքոսին զօրաբանակէն 20,000 հոգի ջարդեց : Ասոր վրայ եպարքոսն՝ առանց իւր հիւանդ վիճակին նայելու՝ թէեւ պարտաւորեցաւ անձամբ հրամայել իւր զօրաց , սակայն իւր բանակին ցրուիլը տեսնելով՝ սրտին ցաւէն մեռաւ : Պարսիկք ուրիշ քանի մը յաղթութիւններ ալ տարին և եկան պաշարել Դաւրէժ քաղաքը : Պահապան զօրքը տասն ամիս քաջութեամբ դիմադրեց և տասն և հինգ յարձակում վանեց մինչեւ որ Ֆուատ փաշան՝ որ Օսմանեան զօրաց հրամանատար կարգուած էր , օգնութեան հասնելով՝ պաշարու-

մէն ազատեց զանոնք : Ֆուատ փաշա ապա Դաւրէժէն ուղղակի Պարսից բուն բանակին վրայ քալեց և երեք աւուր արիւնոռչտ ճակատամարտէ մը յետոյ , մեծ յաղթութիւն մը տարաւ անոր վրայ (1586) : Պարսից զօրութիւնն՝ այս պարտութեամբ՝ բոլորովին խորտակուած էր : Պարսիկք այնուհետեւ չկրցին դիմադրել Օսմանեանց , և իրենց զօրքն ամեն տեղ յաղթուելով , Գարապաղի մայրաքաղաքն Օսմանեան զօրաց ձեռքն անցաւ : Յայնժամ Շահ Աբաս հաշտութիւն խնդրեց , որ 1590 մարտ 21 ին կնքուեցաւ : Վրաստան , Շիրվան , Լորիստան , Դաւրէժ և Ատրպատական նահանգին մէկ մասն Օսմանեանց ձեռքը մնացին :

Հ. Օսմանեանք ի՞նչ պատմաւորս Հռոմաքիա արշաւեցին : Ի՞նչպիսի արշաւաբեցան Մոսկովիա եւ Վաշաքիա .

Պ. Սուլթան Մուրատ չկրցաւ երկար ժամանակ վայելել զայս խաղաղութիւն : Տէրութեան գաւառներուն մէջ ծագած խռովութիւնք և գլխաւորաբար զօրաց ապստամբութիւնք հարկադրեցին զինքն՝ նոր արշաւանքի մը ձեռնարկելու , որպէս զի զբաղեցնէ զանոնք , և որոշեց Հունգարիոյ վրայ ընել սոյն արշաւանքն : Սինան փաշա դարձեալ եպարքոս անուանելով՝ բանակին ընդհանուր հրամանատար կարգուեցաւ : Ի սկզբան այս արշաւանք յաջող գնաց Օսմանեանց համար : Սինան փաշա տիրած էր Վիսփրիմին և Փալոթային , սակայն կայսերականք Սիստէքի օտջեւ զարկին փաշային

բանակն և Պուտայի կառավարչին զօրագունդն ալ
ցրուեցին (1593)։ Այսպիսի փոխադարձ յաջողու-
թեամբք կը շարունակէր պատերազմն երբ Մոլտա-
վիա, Վալաքիա և Թրանսիլվանիա ասպատակու-
թեան դրօշը պարզեցին և Օսմանեանց դէմ գէնք
առնելով՝ առհասարակ ջարդեցին իրենց երկիրնե-
րու Օսմանեան բնակիչները։ Սուլթանն շատ աշ-
խատեցաւ իւր զօրաց քաջութեան ոգին դարձեալ
արծարծելու, որպէս զի այսքան թշնամեաց դէմ
դնէ, սակայն ի զո՛ւր։ Քանի մը տարի յետոյ Սուլ-
թան Մուրատ կնքեց իւր մահկանացուն ծանր հի-
ւանդութեամբ մը (6 յունվ. 1596)։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԷՀԷՄԵՔԻՏ Գ. — ՍՈՒԼԹԱՆ
ԱՀՄԷՏ Ա. — ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՅԱՅ ԵՒ
ՍՈՒԼԹԱՆ ՕՍՄԱՆ

(1596—1623)

Հ. Օսմանեանք ի՞նչ ըրին չորեքսրիոյ մէջ։ Վաղա-
քիոյ մէջ ի՞նչ պատահեցաւ.

Պ. Սուլթան Մէհէմէտի գահակալութեան ժա-
մանակ, չորեքսրական պատերազմը դեռ կը շա-
րունակէր մեծ սաստիկութեամբ։ Աստ Օսմանեանք
թէեւ քանի մը յաղթութիւններ տարին, սակայն
Վալաքիոյ մէջ իրենց գէնքն յաջողութիւն չէր
գտներ։ Թէեւ Սինան փաշա Պուքրէշի տիրած էր,
սակայն Վալաքիոյ Միքայէլ իշխանը՝ Թիրկովիցա,
Նեկոպոլիս և Վիտին քաղաքներն Օսմանեանց ձեռ-
քէն առաւ և պահապան զօրքը սրէ անցուց։ Սուլ-
թան Մէհէմէտ՝ այս գ ժբաղդութեանց գոյժն առ-
նելով՝ անձամբ բանակը գնաց և անոր վերին հը-
րամանատարութիւնն ստանձնեց։ Զօրաց մէջ իւր
ներկայութիւնը բոլորովին այլափոխեց պատերազ-
մին կերպարանքը։ Քիչ ժամանակէն էլ իւրաքա-
ղաքն առնուեցաւ։ Կայսերական բանակն, որ չորե-
քսրաց հետ օգնութեան կուգար այս քաղաքին,

չարաչար հարուածեցաւ և 50,000 հոգի կորոյս (26 հոկտ. 1596) : Իսկ Թամանեանք չկրցին օգուտ քաղել այս յաղթութենէն . կայսերականք՝ անոնց անգործ կենալը տեսնելով՝ Բասայի վրայ յարձակեցան և անոր տիրեցին , նոյնպէս Վիսիբիմ , Տոլա և ուրիշ քանի մը քաղաքներ իրենց ձեռքն անցան :

Հ . Ասիոյ ապստամբք ո՞յք էին . Սոռլթան Մահմեմետ Երկրորդն և ո՞ր յաջորդեց իրեն .

Պ . Մինչ այս պատերազմական գործողութիւնք կը կատարուէին Ներուպիոյ մէջ , Ասիական գաւառներն ալ մեծ խռովութեան մը մէջ էին : Գարա Նազըճը , Տէլի-Հասան և Գալէնտէր Օղլու ապստամբապետները մեծ վտանգի մէջ ձգած էին Օսմանեան տէրութիւնն : Այս խռովութեանց ժամանակ մեռաւ Սուլթան Մէհմեմետ (1606) իրեն յաջորդ թողով իւր չորեքտասանամեայ որդին՝ Ահմէտ Ա : Միեւնոյն ժամանակ Պարսից Շահ Աբաս թագաւորը պատերազմ հրատարակեց Օսմանեանց դէմ , և Դաւրէթ , Վան ու Երեւան քաղաքներն առաւ անոնց ձեռքէն : Մուրատ փաշա քաջ եպարքոսն՝ այսպիսի դժուարին ժամանակի մը մէջ ի պաշտօն կոչուելով՝ տէրութեան փրկիչն հանդիսացաւ : Նախ՝ ապստամբաց դէմ երթալով , զոմանս պատերազմով և զայլ կաշառով նուաճեց , և ապա իւր բոլոր զօրութեամբ Պարսից վրայ քալեց . սակայն պատերազմական գործողութիւնք տակաւին չսկսած , ծերունի եպարքոսը մեռաւ : Յայնժամ Սուլթանն հաշտութիւն կնքեց Պարսից հետ

և անոնց ետ տուաւ այն բոլոր երկիրներն զորս Օսմանեանք Սուլթան Սիւլէյմանի ժամանակէն ի վեր գրաւած էին (1612) : Արդէն քանի մը տարի յառաջ Աւստրիացւոց հետ եւս խաղաղութիւն կնքուած էր , այն պայմանաւ որ կայսրն՝ Հռոմագարիոյ համար առ Օսմանեանս վճարած տարեկան հարկն այլ եւս չպիտի վճարէր , այլ միանգամ ընդ միշտ 200,000 արծաթ դահեկան պիտի տար , և Ռապու Գորմոն բերդերն Աւստրիացւոց ձեռքը պիտի մնային (1615) :

Սուլթան Ահմէտի թագաւորութեան վերջին տարիներն Ներուպական տէրութիւնք ոմանք՝ քանի մ'ազատութիւններ ստացան Օսմանեան երկիրներու մէջ : Միախոտի գործածութիւնն այս ատեններն սկսաւ տարածուիլ ժողովրդեան մէջ :

Հ . Սոռլթան Օսման Խըն ըրաւ և Խընպիս մեռաւ .

Պ . Ահմէտ Բ ի մեռած միջոցին (1617) , իւր որդին՝ Օսման՝ տաան և երեք տարեկան տղայ մ'էր . այս պատճառաւ իւր հայրը՝ ժառանգական յաջորդութեան օրէնքը փոխելով՝ իրեն յաջորդ որոշեց իւր եղբայրը՝ Մուսթաֆա Ա . որ քանի մ'ամիս յետոյ նախարարաց դաւակցութեամբ դահընկէց եղաւ , և Ահմէտ Բ ին որդին Օսման յաջորդեց նմա (1618) : Սակայն այս Սուլթանն եւս չկրցաւ իւր իշխանութիւնն երկար ատեն վարել : Լեհաց դէմ պատերազմի ձեռնարկելով , Նէնիչէրիներու անհրնադանդութեան պատճառաւ կորոյս յաղթութիւնն , և հետեւապէս որոշեց բնաջինջ ընել

այս անհնազանդ զօրագունդն : Ուստի հրամայեց զօրաժողով ընել Ասիոյ մէջ : Սակայն խռովարար Եէնիչէրիք՝ իրողութիւնն իմանալով, պալատը կոխեցին և զՄուսթաֆա կանանոցէն հանելով վերըստին Սուլթան հռչակեցին : Իսկ Օսման՝ փախչելու ժամանակ բռնուելով՝ Եէտի-Գուլէ տարուեցաւ և անդ չարաչար սպաննուեցաւ (20 մայիս 1622) :

Հ. Սոռլթան Մոռատաֆա ի՞նչ պատմաւոր գահինէն եղաւ : Ապագա փաշան ո՞վ էր ինչ ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Մուսթաֆա երկրորդ անգամ գահն ելնելով, իւր տկարութեան պատճառաւ խաղալիկ եղած էր Եէնիչէրի զօրաց ձեռքն, որք ամեն պաշտօն ըստ քմաց կը վարէին և ժողովուրդը կը կեղեքէին : Տասն և հինգ ամսուան մէջ վեց եպարքոս փոխել տուին : Երբ մի կողմէ մայրաքաղաքին մէջ այս անկարգութիւնք կը պատահէին, միւս կողմէ գաւառաց կուսակալներն ալ մի առ մի կ'ապստամբէին : Կարնոյ կառավարիչն՝ Ապազա փաշա մինչեւ Պրուսա յառաջացած և նոյն քաղաքն առած էր : Անիշխանութիւնը կը տիրէր Կ. Պօլսոյ մէջ : Կրօնաւորք ջանացին զօրաց դէմ միաբանութիւն մը կազմել և անոնց անկարգութիւնները զսպել, սակայն Եէնիչէրիք մեծ ջարդ մը տուին անոնց : Վերջապէս որոշեցին զՍուլթան Մուսթաֆա նորէն գահնկէց ընել և Սուլթան Օսմանին կրտսեր եղբայրը Մուրատ Գ. գահն հանել : Մուսթաֆա երկրորդ անգամ տասնեւհինգ ամիս միայն թագաւորած էր :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՐԱՏ Գ.

(1623—1640)

Հ. Ի՞նչ պատմեցաւ Սոռլթան Մոռատայ տաւջին տարիները :

Պ. Տասներկու տարեկան տղայ մ'էր Մուրատ երբ թագաւորական դահն ամբարձաւ : Զօրք մեծ ուրախութեամբ ընդունեց զայն, յուսալով որ այս մանուկ Սուլթանին իշխանութեան ժամանակ պիտի կրնային իրենց անկարգութիւնները շարունակել անպատիժ : Իրօք ալ Մուրատայ թագաւորութեան առաջին տասն տարիներու մէջ Եէնիչէրիք ամեն տեսակ ստահակութիւն և հարստահարութիւն ըրին : Նոյն առթիւ Պարսիկներն Օսմանեան երկիրներուն մէկ մասը գրաւեցին : Պաղտատի մէջ Պէքիր անուամբ իշխան մը բռնացած և իրեն օգնութեան կոչած էր զՇահ Աբաս, որ եկաւ նոյն քաղաքին տիրեց յետ եռամեայ պաշարման :

Հ. Պարսից դէմ ո՞վ դրկոնեցաւ և ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Սուլթան Մուրատ, այս դժբաղդ լուրն առածին պէս, Զէրքէզ Մէհմէտ փաշան եպարքոս անուանեց, և բանակին վերին հրամանատարութիւնը նմա տալով՝ Պարսից վրայ զրկեց : Այս արշաւանաց ժամանակ Օսմանեանք՝ Կարնոյ Ապազա

ապստամբ փաշային զօրքը զարկին և դարձեալ Սուլթանին հպատակութեան ներքեւ մտցուցին զայն : Անտի գնացին պաշարեցին զՊաղտատ , սակայն երկար պատերազմներէ և շատ յարձակումներէ յետոյ ստիպուեցան պաշարումը վերցնել և ետ քաշուիլ (1624) : Վեց ամիս յետոյ Օսմանեանք նոր փորձ մ'ալ ըրին Պաղտատն առնելու համար , սակայն այս փորձն եւս չյաջողեցաւ :

Հ. Զօրաց ապստամբութիւնն ի՞նչպէս զարկնցաւ .

Պ. Մինչդեռ պատերազմը Պարսկաստանի մէջ սաստկարար կը շարունակէր , և Պօլսոյ մէջ զօրքն անդադար կ'ապստամբէր և կ'ստիպէր զՍուլթանն իրենց անսխորժ պաշտօնեայնէրն սպաննել տալու : Նէնիչէրիք իրենց յանդգնութիւնն ա'յնչպիսի յառաջ մղեցին որ մինչեւ իսկ խորհուրդ ըրին զահնդեկէց ընել զՍուլթան Մուրատ : Այս վերջինը տեսաւ որ այլ եւս դանդաղելու ժամանակ չկայ , այլ հարկ է փութալ այս անկարգութեան առաջն առնուլ : Իւր առաջին գործն եղաւ ապստամբութեան առաջին գրգռիչը՝ Բէճէպ փաշան սպաննել տալ և անոր դիակն ապստամբաց առջեւ նետել : Ապա ասլըստամբաց բոլոր պարագլուխները մի առ մի բռնուելով՝ ի մահ դատապարտեցան : Զօրքն՝ աստի զարհուրած՝ հպատակեցաւ Սուլթանին և հաւատարմութեան երդում ըրաւ :

Հ. Լիբանանէն մեջ ի՞նչ պատահեցաւ .

Պ. Լիբանանու լեռանց վրայ Տիւրքիներն երեսուն տարիէ հետէ Օսմանեանց հպատակութենէն

ելած և իրենց Էմիրներուն ձեռամբ կը կառավարուէին ինքնագլուխ : Սուլթան Մուրատ հրաման զրկեց Դամասկոսի փաշային՝ որ երթայ ի հնազանդութիւն բերէ զանոնք : Ֆախր-Խտտին Էմիրը փոքր ինչ դէմ դնելէ յետոյ , բռնուելով՝ և Պօլիս զրկուեցաւ , և այսպէս Լիբանան դարձեալ հպատակեցաւ Օսմանեանց :

Հ. Սողթանն ի՞նչպէս վերջացուց Պարսկական պատերազմը .

Պ. Այսպէս տէրութիւնն ի ներքուստ խաղաղեցնելով՝ Սուլթանն ելաւ անձամբ Պարսկաստանի մէջ գործող բանակը գնաց և զօրաց վերին հրամանատարութիւնն իւր վրայ առաւ , և թշնամին զարնելով՝ Նրեւան և Դավրէժ քաղաքները գրաւեց : Ապա և Պօլիս վերադարձաւ՝ քիչ մը ժամանակ պատերազմի յոգնութիւններէն հանգչելու համար : Նոյն միջոցին Պարսիկը դարձեալ Նրեւանն առին և Բիւթէմ խան Միհրէպան դաշտին մէջ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Օսմանեան բանակին վրայ : Սուլթան Մուրատ անմիջապէս աճապարեց ետ դարձաւ և իւր բանակին գլուխն անցնելով՝ Պաղտատն առաւ Պարսից ձեռքէն (1638 դեկտ. 24) : Հետեւեալ տարին երկու տէրութեանց միջեւ հաշտութիւն կնքուեցաւ : Պարսիկը Նրեւանը պահեցին , իսկ Պաղտատ Օսմանեանց ձեռքը մնաց (19 սեպտ. 1639) : Հինգ ամիս յետոյ վախճանեցաւ Սուլթան Մուրատ 29 տարեկան հասակին մէջ (9 փետր. 1640) :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԻՊՐԱՀԻՄ. — ՍՈՒԼԹԱՆ
ՄԷՀԷՄԵՒՏ Գ.

(1640—1687)

Հ. Սոդթան Իպրահիմ Իճը ըրառ Գազագներոս
դիմ ես Կրետեկ Իճըյիս առառ.

Պ. Սուլթան Մուրադ որդի չուներ, Իւր եղ-
բայրն Իպրահիմ՝ որ թագաւորական ցեղին մէջ
միակ մնացած էր, Օսմանեան դահն ելաւ, և ան-
միջապէս բանակ մը զրկեց Ազովի վրայ, զոր Գա-
զագներն գրաւած էին և զոր վերստին ետ առաւ
անոնց ձեռքէն: Նոյնպէս մեծ նաւատորմ մը զրկեց
ի Կրէտէ և 50,000 զօրք ցամաք հանելով՝ կղզոյն
գլխաւոր քաղաքներն առաւ (1645-1646): Միայն
Գանտիա՝ կղզոյն մայրաքաղաքը՝ քաջութեամբ
դէմ դրաւ:

Հ. Իճը պատմաւորս գահընկէց եղառ.

Պ. Սակայն Սուլթան Իպրահիմ ինչ ինչ պատ-
ճառներով անհաճոյ եղած էր ո՛չ միայն զօրաց, այլև
ժողովրդեան: Արքունեաց ծախքերը կ'սպառէին
տէրութեան գանձը, և փոքր պատճառներով մե-
ծամեծ պաշտօնէից գլուխները կ'իյնային: Նէնի-
չէրիններուն գլխաւորները մէջտեղէն վերցնել ու-
զելով, իրողութիւնն իմացուեցաւ. զօրքն առհա-

սարակ ապստամբեցան. նոցա հետ միացան նաեւ
կրօնաւորք և զիպրահիմ գահընկէց ընելով, զիւր
եօթնամեայ որդին Մէհէմէտ Գ. թագաւոր հռո-
չակեցին: Հազիւ քանի մ'օր անցաւ, հեծեալզօրն
սկսաւ տրտնջալ թէ մանուկ թագաւորէ մը կը
կառավարուի: Այս բան պատճառ եղաւ Իպրահիմի
կորստեան: Դաւակցութեան գլխաւորներն որո-
շեցին սպաննել զայն, որպէս զի իրենց կեանքն
ազատեն, և այս անօրէն խորհուրդն ի գործ դը-
րին (18 օգոստ. 1648):

Այնուհետեւ անիշխանութիւնը տիրեց տէրու-
թեան ամեն կողմն. Ասիական գաւառաց կուսա-
կալները կառավարութեան դէմ գէնք առին և սկը-
սան Կ. Պօլսոյ վրայ գալ: Զօրքն ամենեւին չէր
հնազանդէր տէրութեան հրամաններուն: Վենե-
տիկցիք պաշարումէ ազատեցին զԳանտիա, Օս-
մանեան նաւատորմին վրայ մեծ յաղթութիւն մը
տարին և եկան Չանազ-Գալէի նեղուցին բերանը
բռնեցին, որով Կ. Պօլսոյ մէջ սով ինկաւ:

Հ. Իճը ըրառ Քոթրիյի Մահմէտ նպարքուն.

Պ. Օսմանեան տէրութիւնն այսպիսի ճգնաժա-
մու մը մէջ էր, երբ Քէօքրիւլի Մէհէմէտ փաշա
եպարքոս անուանեցաւ: Այս իմաստուն պաշտօն-
եայն իւր գեղեցիկ կարգադրութեամբ և արիու-
թեամբ քիչ ժամանակէն ամեն բան կարգի դրաւ և
զօրաց ապստամբութիւնը մեծ խստութեամբ զըս-
պեց. Վենետիկցւոց դէմ պատերազմն առաւելա-
զոյն զօրութեամբ յառաջ տարաւ և անոնցմէ ա-

ռաւ Տենեառոս և Լեմնոս կղզիները : Ապա Թրանսիլվանիոյ Ռազոցի իշխանին փայ գնաց, որ Մուտափացւոց հետ միացած՝ Օսմանեանց դէմ գէնք առած էր, և յաղթեց անոր : Նոյն ժամանակն Աւստրիոյ հետ եւս պատերազմ ծագեցաւ և Պուտայի կառավարիչ փաշան Կրօս-վարտայն բերդին տիրեց : Մերունի եպարքոսը զսպեց նաեւ Ապաղա փաշային և Եգիպտացւոց ապստամբութիւնն : Իւր մահուան ժամանակ խորհուրդ տուաւ Սուլթան Մէհմէտի տի որ իւր որդին Ահմէտն իրեն տեղէն եպարքոս դնէ :

Հ. Ի՞նչպիսի եղաւ Ս. Կոռնարտի պատերազմը .

Պ. Քէօրթիւլիւ Ահմէտ փաշա՝ եպարքոսական պաշտօնին կոչուելուն պէս՝ Վենետիկցւոց և Աւըստրիացւոց խաղաղութեան առաջարկը մերժեց և զօրաց հրամանատարութիւնն ստանձնելով՝ Դանուբն անցաւ, Նայհազը բերդը գրաւեց և կայսերական երկիրներն անպատակեց, 80,000 հոգի գերի առաւ և մինչեւ Ռապպի առջեւ յառաջացաւ : Կայսերական բանակն, որուն կը հրամայէր Մոնթէ-գուգուլի քաջ իշխանն, Ս. Կոդհարտի վանքին մօտ Օսմանեանց պատահելով՝ ճակատեցաւ անոնց դէմ : Սուլթանին զօրքը մեծ քաջութեամբ զարնուեցաւ թշնամոյն հետ, և թէեւ ի սկզբան քանի մը յաջողութիւններ ունեցաւ, սակայն ի վերջոյ Նէնիչէրիներուն ի փախուստ գառնալուն պատճառաւ կայսերականը տարին յաղթութիւնը (31 յուլիս 1664) : Տասն օր յետոյ երկու տէրութեանց

միջեւ հաշտութիւն կնքուեցաւ, որոյ զօրութեամբ Թրանսիլվանիա ազատ իշխանութիւն մը պիտի լինէր Օսմանեան գերիշխանութեան տակ և Հունգարիոյ չորս գաւառները Սուլթանին ձեռքը պիտի մնային :

Հ. Օսմանեանք ի՞նչպիսի առիթ Գաւտիսն .

Պ. Վենետիկցւոց հետ կը շարունակէր պատերազմն : Օսմանեանք Կրէտէ կղզւոյն մեծագոյն մասին տիրած և զԳանտիա պաշարած էին : Ճրանաւցւոց և Սուլթանին միջեւ ծագած դժտութեան մը պատճառաւ, Լուդովիկոս Ժ.Գ. Թագաւորն զօրաբանակ մ'և նաւատորմ մը զրկեց Վենետիկցւոց օգնութեան . բայց այս զօրաբանակ քիչ մը վերջը Ճրանսա դարձաւ առանց մեծ գործ մը տեսնելու : Վերջապէս Գանտիա հարկադրեցաւ անձնատուր լինիլ :

Պատմութեան մէջ չիշուիր ուրիշ բերդ մը, որոյ առումն ա՛յնչափ երկար ժամանակ տւած և ա՛յնչափ ծախուց և կոտորածից պատճառ եղած լինի որչափ Գանտիոյ բերդն : Երկու պատերազմող կողմերն 25 տարի բերդին առջեւ իրարու հետ զարնուեցան : Օսմանեանք յիսուն և վեց անգամ յայտնի և քառասուն և հինգ անգամ գետնի տակէ յարձակում ըրին : Պաշարեալը հազար հարիւր վաթսուոն ական պայթեցուցին, իսկ Օսմանեանք սորա երեք պատիկը : Փաղաքացւոց կորուստն 50,000 հոգւոյ հասաւ, իսկ Օսմանեանք 100,000 է աւելի զօրք կորուսին :

Երկու տէրութիւնք նոյն տարին (1669 սեպտ. 6) խաղաղութիւն կնքեցին, որով Կրէտէ կղզին Օսմանեանց ձեռքը մնաց բաց ի միքանի նաւահանգիստներէ: Յրանսայի հետ եւս հաշտութիւն կընքեց Սուլթանն և վերստին շնորհեց այն ազատութիւններն, զորս ետ առած էր:

Հ. Սոռթթան Մահմէտ ի՞նչ պատմաւորս Լեհաստան արշաւեց.

Պ. Երեք տարի յետոյ, Օսմանեան զօրքը նոր արշաւանք մ'ըրաւ: Գաղազները՝ Լեհացոց թագաւորէն կեղեքուելով՝ Սուլթան Մէհմէտի օգնութիւնը խնդրեցին: Սուլթանն իսկոյն իւր բանակին գլուխն անցնելով՝ Լեհաց երկիրը մտաւ, և Կամէնից բերդն ու Լէմպէրկ քաղաքն առաւ: Սակայն Սոպիէսքի զօրավարն այս քաղաքներն ետ առաւ, թաթարաց բանակը զարկաւ և անոնցմէ 30.000 հոգի գերի բռնեց: Լէմպէրկի առջեւ Օսմանեանց վրայ եւս մեծ յաղթութիւն մը տարաւ: Երկու տէրութեանց բանակներն երկու անգամ եւս իրարու հետ զարնուեցան և ապա հաշտութիւն կնքեցին (1676), որով Ուքրանիա և Փոտոլիա Օսմանեանց ձեռքը մնացին: Նոյն տարին մեռաւ Քէօբրիւլի Ահմէտ փաշա եսլարքոսն և նորա յաջորդեց Գարա Մուսթաֆա, որ ո'չ քաջութեամբ և ո'չ հանճարով կը նմանէր իւր նախորդին:

Այս եսլարքոսն իւր իշխանութեան առաջին տարին, Ուքրանիոյ մէջ ծագած խռովութեան մը պատճառաւ, մեծ բանակով մը նոյն երկիրն ար-

շաւեց, Գաղազներու և Ռուսաց զօրազորներուն հետ քանի մը տարի պատերազմեցաւ առանց մեծ յաջողութեան. վերջապէս անոնց հետ հաշտութիւն կնքեց, զի Հունգարիոյ զէպքերը կը հարկադրէին զինքն՝ նոյն կողմը դարձնելու իւր զօրութիւնը:

Հ. Առստրիացոց ղեմ ի՞նչ պատմաւորս պատերազմի երաւ Օսմանեանք. Գարա Մուսթաֆա ի՞նչպէս պաշարեց զՎիեննա եւ այս պաշարում ի՞նչ վախճան ունեցաւ.

Պ. Աւստրիոյ և Օսմանեանց միջեւ կնքեալ վերջին խաղաղութեամբ Հունգարիոյ մեծագոյն մասը կայսեր անցած էր: Հունգարացիք ուղեւոր անկէ բոլորովին ազատ լինել, ընդհանրապէս զէնք առին և ապստամբեցան՝ իրենց առաջնորդ ղեկելով Էմէրիք Թէքէլի իշխանն: Ի սկզբան ապստամբաց գործն յաջող գնաց, սակայն ի վերջոյ Թէքէլի տեսնելով որ մինչեւ վերջը կարող չպիտի լինի կայսեր դիմադրութեան դէմ գնել, Օսմանեանց օգնութիւնն հայցեց: Գարա Մուսթաֆա փաշա անմիջապէս 150.000 զօրքով մտաւ ի Հունգարիա: Իւր զօրաց քանի մը յաղթութիւններէն քաջալերեալ, եսլարքոսը միտքը դրաւ ուղղակի Վիեննայի վրայ քալել և զայն գրաւել: Թէքէլի իշխանն և Պուտայի կառավարիչ փաշան չառ ջանացին ետ կեցնել զայն՝ այս փոանգաւոր ձեռնարկէն, սակայն ի զո'ւր:

Վիեննայի հրամանատար Շթարքմպէրկ կոմսը միայն 10.000 զօրք ունէր. քանի մը գունդեր ալ քաղաքացիներէն և ուսանողներէն կազմուեցան:

Օսմանեան զօրքն ահագին բազմութեամբ եկաւ ամեն կողմէ պաշարեց քաղաքն , և վաթսուն աւուր մէջ քառասուն ական պայթեցուցին՝ պարիսպները քանդելու համար , և տասնեութ յարձակումը րին . քսանեւչորս անգամ ալ քաղաքացիք դուրս յարձակեցան և Օսմանեանց պատնէշները քանդեցին : Պարիսպներն ամեն կողմէ խարխլած էին , քաղաքին զօրաց կէսը մեռած կամ վիրաւորուած , և մնացեալներուն շատերը հիւանդ կամ արտաքոյ կարգի յոգնած էին , այնպէս որ Օսմանեանք ընդհանուր յարձակմամբ մը շատ դիւրաւ կրնային առնուլ քաղաքը . սակայն Գարա Մուստաֆա իւր անփորձութեամբը պատեհ ժամանակը կորսնցուց , զի երբ ինքն անդործ կեցած էր , Լեհաց Սոպլիսքի թագաւորն իւր բանակը միացուց կայսերական զօրաց հետ և Վիէնայի օգնութեան հասաւ : 1683 սեպտ. 12ին Լեհաց և կայսերական զօրագունդերը Գալէմպէրկ լեռան վրայէն Օսմանեան զօրաց վրայ յարձակեցան : Նպարքոսն՝ այս անակնկալ յարձակումէն բոլորովին չփոթած՝ սկսաւ փախչիլ . զօրքն իւր օրինակին հետեւեցան՝ թշնամոյն ձեռքը թողլով իրենց թնդանօթները , վրաններն և պատերազմական ծախուց գանձն , և հապիւ կրցին Ռապլի քով վերստին ի մի վայր գալ : Երկու բանակներն երկրորդ անգամ ընդհարեցան Գանուբի միւս կողմն և Կրան քաղաքը կայսերականաց ձեռքըն անցաւ : Սուլթանն այս բոլոր դժբաղդութեանց լուրն առնելով՝ իւր սենեկապետը բանակը

զրկեց և սպաննել տուաւ զեպարքոսն :

Հ . Օսմանեանք ի՞նչպէս կորուսին Բէյթու եւ Պոռտա քաղաքները .

Պ . Վիէնայի ձախող արշաւանքը շատ մեծ հետեւանք ունեցաւ . կայսերական բանակն Հունգարիոյ մէջ տարածուեցաւ , շատ տեղերու տիրեց , յաղթանակաւ Բէյթու մտաւ և զՊուտա պաշարեց : Այս բերդին կառավարիչ Իպրահիմ փաշայի բռն ընդդիմութեամբ , թշնամիք չկրցին տիրել նմա , և պաշարումը վերուցին : Միւս կողմէ Սոպլիսքի՝ Մոլտավիոյ վրայ յարձակիլ կ'սպառնար : Վենետիկցիք Սլաւանիա զօրք հանեցին և քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներ առին . նոյնպէս Մորայի մէջ շատ քաղաքներ ինչպէս նաեւ Աթէնք իրենց ձեռքըն անցան :

Հ . Ի՞նչպէս եղաւ Մոհազի պատերազմն .

Պ . Յաջորդ տարւոյ պատերազմն եւս Օսմանեանց համար յաջող չեղաւ : Կայսերական զօրքն ստորին Հունգարիան գրաւեց և յարձակմամբ առաւ Պուտա քաղաքն , ուր բերդին կառավարիչ Ապտի փաշա՝ խրամատներու վրայ դիւցազնական քաջութեամբ կռուելով , զարնուեցաւ մեռաւ : Սիւլէյման փաշա եպարքոսը՝ նոր զօրաբանակաւ մը Պուտայի օգնութեան կուգար , երբ ճանրան առնոր գրաւումը լսելով՝ միտքը դրաւ մեծ յաղթութեամբ մը վրէժ լուծել . ուստի 60,000 զօրքով և թնդանօթով կայսերականաց վրայ քալեց և անոնց հասաւ Մոհազ դաշտին մէջ , ուր 160 տարի ա-

ռաջ Օսմանեանք մեծ յաղթութիւն մը տարած էին Հունգարաց վրայ : Սակայն այս անգամ պատերազմին ելքը բոլորովին տարբեր եղաւ . Լոթարինգիայի դուքսն՝ որ նոյն ժամանակին ամենէն երևելի ռազմագէտն էր, բոլորովին զարկաւ եպարգոսին բանակն . Օսմանեանք 20,000 հոգի կորուսին , ինչպէս նաեւ բանակին բոլոր գոյքերն ու թնդանօթները (1 օգոստ . 1687) : Այս յաղթութեամբ Աւստրիացիք Թրանսիլվանիոյ տէր եղան . նոյնպէս Հունգարիոյ հարաւային կողմը մեծ մասամբ իրենց ձեռքն անցաւ :

Հ . Ի՞նչո՞ւ համար զանքակէց եղաւ Սոդթան Մհկհմիտ .

Պ . Զօրքն՝ այս ամեն դժբաղդութեանց պատճառն իրենց հրամանատարին անկարութիւնն համարելով՝ սկսան առհասարակ տրտնջալ և գանգատ գրեցին առ Սուլթանն , որ զանոնք գոհ ընելու համար գլխատել տուաւ զեպարքոսն և գլուխը զօրաց զրկեց . սակայն ասով չկրցաւ չարեաց առաջն առնուլ . զօրաց մեծ մասը պատերազմին ասպարէզը թողլով՝ Կ . Պօլսոյ վրայ քալեց : Յայնժամ Քէօբրիւլի Մուսթաֆա փաշա տեղակալն (գայմագամ) խորհեցաւ տէրութեան ազատութեանն համար զոհել զՍուլթանն . ուստի Իւլէմայից ձեռամբ ծանոց նմա թէ՛ այլ եւս դադարած էր թագաւորելէ : « Եղիցի կամք տեսուն » ըսաւ Սուլթան Մէհմէմէտ և իւր արքայական գահէն վար իջաւ : Նմա յաջորդեց իւր եղբայրը Սիւլէյման Բ . (8 նոյեմ . 1687) :

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻԻԼԷՏՄԱՆ Բ .

(1687—1691)

Հ . Աստրիացիք եւ Վենետիկցիք ի՞նչ ջրին Սոդթան Սիդիչյանի առաջին տարիները . Պէշկուտն ի՞նչ պէս կորոսին Օսմանեանք : Տրսնսա ի՞նչ ըրաւ .

Պ . Սուլթան Սիւլէյման , որ քառասուն և վեց տարի պալատան մէջ փակուած անցուցած էր , ահմայ և մեծ դժուարութեամբ ընդունեց արքայական գահն . իւր գահակալութեան առաջին տարին , զօրքը դարձեալ խռովութիւն յարոյց և զեպարքոսն սպաննեց : Իւլէմայք և ժողովուրդը մեծ աշխատութեամբ հազիւ կարողացան խաղաղել խռովութիւնը : Այս ներքին դէպքերէն Աւստրիացիք մեծապէս օգուտ քաղեցին . իրենց առջեւ որեւէ արգելք չգտնելով՝ Հունգարիոյ ամեն կողմը գրաւեցին , Դանուբ գետն անցան և Պէլկրատի անառիկ բերդն առին (1688) : Միեւնոյն ժամանակ Վենետիկցիք Մորայի մէջ տարածուեցան և Օսմանեան զօրքը Դալմատիայէն վանեցին : Բ . Դուռն՝ այս ամեն դժբաղդութեանց վերջ տալու համար ուզեց հաշտութիւն կնքել , սակայն թշնամիք այնպիսի ծանր պայմաններ կ'առաջարկէին , որ Բ . Դուռը չէր կրնար ընդունիլ :

Ֆրանսական կառավարութիւնն ուզելով զՍուլթանն փրկել այս դժնդակ վիճակէն, պատերազմ հրատարակեց Աւստրիոյ դէմ, և այս պատճառաւ կայսերական բանակին մեծ մասը Ռենոսի կողմը զրկուեցաւ։ Այսու հանգերձ Օսմանեանք չկրցին այս առիթէն օգուտ քաղել, զի իրենց պաշտօնէից գլուխը կը գտնուէր անկարող մարդ մը։ Նիշ, Վիտին հետզհետէ թշնամեաց ձեռքն անցան, որք մինչեւ Իսկիւլայ յառաջացան և սկսան Կ. Պօլսոյ սպառնալ։

Հ. Քօթրիոյի Մոսթաֆա փաշա ի՞նչպիսի փրկեց տէրութիւնն և ի՞նչպիսի մեղաւ։

Պ. Այսպիսի ճգնաժամի մը մէջ էր որ Սուլթանը՝ տէրութեան աւագանւոյն խորհրդով՝ Եպարքոս անուանեց զՔէօբրիւլի զատէ Մուսթաֆա փաշա, որ իւր գործունէութեամբն ու իմաստութեամբ քիչ ժամանակէն ամեն ինչ կարգի դրաւ։ Գիտնալով որ պատերազմին ջիղը՝ միայն դրամն է, քանի մը կարգադրութեամբք նախ տէրութեան գանձը լցուց. ապա ձեռնարկեց զօրաց մէջ բարեկարգութիւն մուծանելու։ Հրաման հանեց որ՝ « Ով որ չուզեր իւր պարտքը կատարել և իւր կեանքը պետութեան փրկութեան համար զոհել, թո՛ղ իւր երկիրը վերադառնայ։ Տէրութիւնը — կ'ըսէր — միայն քաջ զինուորաց պէտք ունի և ո՛չ թէ վատ և ծոյլ զօրականաց »։ Ասով զօրաց քաջութեան ոգին վերստին արծարծեցաւ։ Շատ մը ազատութիւններ շնորհելով Քրիստոնեայ հպատա-

կաց, անոնց սիրտը շահեցաւ։ Մորայի օղակներն, որք Վենետիկցւոց կառավարութենէն տօգոհ էին, ինքնայօժար հպատակեցան Օսմանեանց։

Երբ այսպէս տէրութիւնն ի ներքուստ խաղաղեց և զօրացուց, բանակը շարժեց և կայսերականաց վրայ արշաւեց։ Սեքենտօփ զօրավարին բանակը զարկաւ և Նիշ, Վիտին, Սեմենտրիա և Պէլիքատ ետ առաւ Աւստրիացւոց ձեռքէն (1690)։ Միւս կողմէ թաթարաց խանը՝ Սէլիմ-Կիրայ՝ վերստին նուաճեց զՍերվիա, և Թէքէլի ալ թրանսիլվանիայէն վանեց Աւստրիական զօրքը։ Միեւնոյն ժամանակ՝ Կիպրոսի և Եգիպտոսի մէջ ծագած ապստամբութիւնք զսպուեցան։

Հետեւեալ տարին մեռաւ Սուլթան Սիւլէյման Բ. իւր գահը թողլով Եղբօրն՝ Ահմէտ Բ. ի (23 յունիս 1691)։ Երկու ամիս յետոյ, Քէօբրիւլի Մուսթաֆա փաշա եւս՝ Օսմանեանց ամենէն երեւելի եպարքոսը՝ պատերազմի դաշտին վրայ փառօք կնքեց իւր կեանքը։ Սալանքեմենի քով կայսերական բանակին պատահելով՝ որուն կը հրամայէր Պատի սեպուհն՝ Լուդովիկոս, արիասիրտ եւ պարքոսը՝ զուռդ մը քաջամարտիկ զօրաց գլուխն անցած և սուր ի ձեռին՝ յարձակեցաւ թշնամւոյն վրայ և յանկարծ գնտակէ մը զարնուելով ինկաւ մեռաւ։ Օսմանեանք 30 000 ի չափ զօրք կորուսին այս պատերազմին մէջ, որոյ վախճանը չկրցաւ տեսնել Սուլթան Ահմէտ և չորս տարի թագաւորելէ յետոյ մեռնելով, իւր արքուն և միանգա-

մայն պատերազմին չարունակութիւնն թողուց իւր
եղբորորդւոյն Մուստաֆա Բ.ի (1695) :

ՂԼՈՒԻՆ ԺԷ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄՈՒՍԹԱՓԱ Բ.

(1695—1703)

Հ. Օսմանեանք ի՞նչպիս տոին զՔիոս եւ Ռոսսաց
դեմ ի՞նչ ըրին :

Պ. Սուլթան Մուսթաֆա՝ գահն ելածին պէս՝
անձամբ բանակին գլուխն անցաւ և նոր զօրու-
թեամբ սկսաւ պատերազմն յառաջ տանիլ : Ի սկզբ-
բան Օսմանեանց զէնքը թէ՛ ծովու և թէ՛ ցամաքի
վրայ յաջողութիւն գտաւ : Իրենց ծովակալը Քիոս
կղզին առաւ վենետիկցւոց ձեռքէն . թաթարք
լեհաստան մտան և մինչեւ Լեմպէրկ ասպատակե-
ցին : Ռուսական բանակ մը՝ որ պաշարած էր զԱզով,
չարաչար հարուածեցաւ և 30.000 հոգի կորուսա-
նելով՝ հարկադրեցաւ պաշարումը բառնալ :

Հ. Սուլթան Մուսթաֆա ի՞նչ ըրաւ կայսերական
դռնակին դեմ . Զենդայի պատերազմն ի՞նչ եղբ ունեցաւ .

Պ. Իսկ Սուլթանն՝ անձամբ կայսերական բա-
նակին վրայ երթալով՝ Լուկոսի առջեւ մեծ յաղ-
թութիւն մը տարաւ անոր վրայ . երկրորդ յաղ-

թութիւն մ'ալ Սաքսոնիոյ կայսրնաիր իշխանին
վրայ տարաւ և կայսերական զօրաց հրամանատարը
բռնելով՝ գլխատեց : Այս բոլոր յաջողութեանց
լուրերը մեծապէս քաջալերեցին բովանդակ Օս-
մանեան ազգէն : Ամեն կողմէ ինքնակամ նուէրներ
սկսան գալ բանակին , և չափ մեծամեծք զօրա-
գունդեր կազմաւորեցին իրենց ծախիւք :

Սակայն այս ամեն յաջողութիւնք յանկարծ ճա-
խողութեան փոխուեցան : Ռուսք երկրորդ անգամ
պաշարեցին և առին զԱզով : Եւզինէա Սաւոյացի
իշխանն՝ Աւստրիական բանակին վերին հրամանա-
տար կարգուելով՝ քառասուն հազար զօրօք եկաւ
Օսմանեանց պատահեցաւ Զենդա քաղաքին քով ,
մինչ սոքա՝ կամուրջ ձգած՝ թայիս գետը կ'անցնէ-
ին : Հազիւ Օսմանեանց բանակին կէսը գետին
միւս կողմն անցած էր , Եւզինէա յարձակման հը-
րաման տուաւ իւր զօրաց : Օսմանեանք դեռ կար-
գի մտած չլինելով , շփոթեցան և սկսան կամուր-
ջին վրայէն ետ փախչիլ , որով բանակին միւս մասն
ալ շփոթեցին : Այս խառնաշփոթութեան մէջ Օս-
մանեանք 20.000 հոգի կորուսին , և 10.000 հոգի
ալ գետին մէջ թափելով՝ խեղդուեցան : Աստ
զարնուեցաւ ինկաւ նաեւ Եսպարքոսն (1697) :

Հ. Ի՞նչ ըրաւ Քոթրիդիոս Հիսնէյին փաշա . Գար-
շովնի խաղաղութիւնն ի՞նչ հետեւեալք ունեցաւ .

Պ. Պետութիւնը դարձեալ վտանգի մէջ էր ,
սակայն Քէօբրիւլիւ ցեղէն եսպարքոս մը նորէն
աղատարար հանդիսացաւ : Քէօբրիւլիւ Զատէ

համոզեցին զՍուլթան Ահմէտ՝ Ռուսիոյ դէմ պատերազմ հրատարակելու և զԿարողս պաշտպանելու։ Պալթաճի Մուսթաֆա փաշա եպարքոսն՝ 200,000 զօրօք՝ զրկուեցաւ Ռուսաց վրայ, և Բերութ գետին մօտ անոնց պատահելով՝ զՄեծն Պետրոս իւր ամբողջ բանակաւ պաշարեց։ Ռուսք՝ առանց պաշարի և ռազմավթերի ամեն կողմէ պաշարուած՝ անշուշտ պիտի կորնչէին եթէ կաշառն իրենց օգնութեան չհասնէր։ Կատարինէ կայսրուհին լսելով իւր ամուսնոյն վիճակը, դրամական մեծ գումար մը զրկեց եպարքոսին, որ ի շնորհս այս կաշառին յանձն ստաւ հաշտութիւն կնքել Ռուսաց հետ և ազատ թողուլ զՄեծն Պետրոս։ Օսմանեանք ձեռքէ հանեցին յաղթութիւնն, սակայն եպարքոսն այս գործին պատիժը կրեց, զի Սուլթանը պաշտօնանկ ըրաւ զայն և Վեմոս կղզին աքսորեց։ Իւր յաջորդն Նուսուֆ փաշա փութաց քսանհինգամեայ զինադադար մը կնքել Ռուսաց հետ։

Հ. Օսմանեանք ի՞նչպէս տիրեցին ամբողջ Մորայի։

Պ. Օսմանեանք երկար ժամանակէ հետէ կը բաղձային բովանդակ Մորայի տէր լինել։ Տամատ Աալի փաշա՝ եպարքոսական արշտօնն ստանձնելով՝ ի գլուխ հանեց այս երկարամեայ բաղձառքն։ Օսմանցիք կարճատեւ պատերազմով մը Վենետիկեաց զօրքն արտաքսեցին Մորայէն, ինչպէս նաեւ Կլուէտէի մէջ դեռ անոնց ձեռքը գտնուած քանի մը բերդերն եւս առին։

Հ. Սոթթանն ի՞նչ պատճառաւ պատերազմի նշան

Աստորիացոց դէմ. Փաստարովիի խաղաղութեան պայմաններն ո՞րք են.

Պ. Վենետիկցիք Կարողս կայսեր օգնութեան գիւմեցին, որ Սուլթանէն պահանջեց Վենետիկեաց վերադարձնել իւր նոր առած երկիրներն, և երբ իւր պահանջումը մերժուեցաւ, երկու տէրութիւնք դարձեալ զէնք առին իրարու դէմ։ Օսմանեան զօրաց հրամանատար Կարգուեցաւ Տամատ Աալի փաշան՝ որ իւր վերջին յաղթութեամբ զինուորական մեծ համբաւ ստացած էր։ Իսկ Աստորիոյ կայսրն իւր բանակին հրամանատար անուանեց Նեգինէոս՝ Սաւոյայի իշխանն, որ նոյն դարուն ամենէ երեւելի զօրավարն էր։ Երկու բանակներն իրարու ընդհարեցան Փեդերվարտայն բերդին առջեւ։ Օսմանեանք յաղթութիւնը կորուսին և թըշնամոյն ձեռքը թողին 100 թնգանօթ և նոյնչափ դրօշակ։ Նպարքոսը՝ խառնուրդին ժամանակ՝ մեծ քաջութիւն ցուցուց և պատերազմի դաշտին վրայ փառօք մեռաւ։ Կայսերականք, այս յաղթութենէ յետոյ, Թմըշվարի բերդն առին և զՊէլիրատ պաշարեցին և անոր օգնութեան հասնող զօրաբանակն ետ մղելով՝ գրաւեցին զայն (19 օգոստ. 1717)։ Յաջորդ տարւոյ յունիսին երկու տէրութիւնք հաշտութիւն կնքեցին ի Փաստարովի։ Կայսերականք՝ Թմըշվարի, Պէլիրատի և Վալաքիոյ մէկ մասին մինչեւ Ալուծա գետը տէր եղան։ Իսկ Վենետիկցիք Ալպանիոյ քանի մը բերդերը պահեցին և Մորան միայն Օսմանեանց ձեռքը մնաց։

Հ. Օսմանեանք ի՞նչո՞ւ համար արշարեցին ի Պարսիստան. Սոռիթանն ի՞նչ կերպով գանդակեց եղաւ.

Պ. Իպրահիմ փաշա եպարքոսն ուղեւոր յայս կորուստներուն տեղը ընուլ, քանի մը տարի յետոյ արշաւանք մ'ըրաւ ի Պարսիստան, որ գահակալութեան կռիւներու պատճառաւ մեծ խռովութեան մէջ ինկած էր: Քիչ ժամանակէն Համաստան, Երեւան և Դաւրէժ իւր ձեռքն ինկան: Եւրէժ Շահ՝ որ բռնութեամբ կորզած էր Պարսից արքայական գահն, յանձն առաւ Օսմանեանց դըրաւած երկիրներն իրենց թողուլ պայմանաւ որ զինքը թագաւոր ճանչեն Պարսից: Իւր այս առաջարկն ընդունուեցաւ և երկու պատերազմողք հաշտութիւն կնքեցին: Սակայն Պարսից գահուն օրինաւոր ժառանգ Դահմազ Շահ՝ իւր Նատըր Գուլի զօրավարին ձեռքով՝ յաղթեց Եւրէժի, թագաւորական գահը գրաւեց և պատերազմ սպառնալով՝ պահանջեց Սուլթանէն ետ քաշուիլ իւր առած երկիրներէն. միւս կողմէ Պարսկական բանակն, առանց սպասելու բանակցութեանց վախճանին, Օսմանեան հողը մտաւ: Ժողովուրդն և Նէնիչէրիք միարեւրան պատերազմ պահանջեցին Պարսից դէմ, բայց Սուլթան Ահմէտ, տէրութեան գանձուն խրնայելու համար, այնչափ յօժարութիւն ցոյց չէր տար այս պատերազմն սկսելու: Իպրահիմ փաշա, դրամ հայթայթելու համար, նոր տուրք մը դրաւ ժողովրդեան վրայ: Այս տնօրինութիւն առաւել եւս գրգռեց ոգիներն և Նէնիչէրիք՝ Իպրահիմին

գլխատումը պահանջեցին: Սուլթանն ստիպուեցաւ նոցա խնդիրը կտտարել՝ աւելի մեծ չարեաց առաջն առնլու համար: Բայց այս բաւական չեղաւ. Նէնիչէրիք՝ Փաթրոնա Խալիլ անուամբ մէկու մ'առաջնորդութեամբ՝ արքունի սլաւաւոր գնացին պաշարեցին և միարեւրան սկսան աղաղակել. « Կեցցէ՛ Սուլթան Մահմուտ »: Հարկ եղաւ Սուլթան Ահմէտի հրաժարիլ գահէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄՈՒՏ Ա. — ՍՈՒԼԹԱՆ
ՕՍՄԱՆ Գ.

(1730—1737)

Հ. Պարսկական պատերազմն ի՞նչպիսի վերջացաւ.

Պ. Սուլթան Ահմէտի եղբորորդին՝ Սուլթան Մահմուտ Ա. աստտամբայ կամօք՝ թագաւորական գահն ելաւ, և նախ անմիջապէս ձեռնարկեց մայրաքաղաքին խռովութիւնն հանդարտելու: Ապա իւր զօրաբանակները Պարսից դէմ զրկեց: Շահ Դահմազ՝ քանիցս յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ խաղաղութիւն խնդրել. բայց այս հաշտութիւն երկար չտեւեց: Նատըր Ապի զԴահմազ մերժեց գահէն, անոր որդին Ապպաս մանուկը թագաւոր դրաւ և

ինքն ալ՝ իրրեւ խնամակալ պետութեան՝ կառավարութիւնն իւր ձեռքն առնելով՝ հաշտութեան դաշինքն եղծեց, և եկաւ պաշարեց զՊալատտ: Թօփալ Օսման փաշան 80,000 զօրօք յիշեալ քաղաքին օգնութեան հասաւ, Պարսից բանակը ցրուեց, և այս կռուոյն մէջ Նատըր Աալի վիրաւորեցաւ: Պարսիկք երկրորդ անգամ եւս յաղթուեցան, սակայն ապա զօրանալով՝ Օսմանեան բանակը զարկին և խառնուրդին մէջ Օսման փաշան սպանեցին: Այս քաջ զօրավարին կորուստը մեծ մնաս հասուց Օսմանցւոց. դժբաղդութիւնք իրարու յաջորդեցին և վերջապէս Բ. Դուռն ստիպուեցաւ խաղաղութիւն խնդրել Նատըր Շահէն՝ որ Պարսից թագաւորութիւնն յափշտակած էր: Այս դաշմաք երկու տէրութեանց սահմաններն իրենց առաջին վիճակին մէջ մնացին:

Հ. Ռուսական եւ Աստրիական պատերազմն պատնառն ի՞նչ էր:

Պ. Այն ինչ Ասիոյ կողմը պատերազմը վերջացած էր, հարկ եղաւ Օսմանեանց նոր պատերազմ մ'սկսիլ: Ռուսք խըրմ և Ազով, Օրդաիու և Պալչէսէրայ քաղաքներն առած էին: Աւստրիացիք, դաշնակիցք Ռուսաց, միւս կողմէ գրաւած էին զՍերվիա, Պոանիա և Վալաքիա: Սուլթանին բանակը նախ՝ Աւստրիացւոց վրայ քալեց և երկու անգամ յաղթեց անոնց: Ռուսաց վրայ եւս քանի մը յաղթութիւններ տարին Օսմանեանք և անոնց նաւատորմն այրեցին: Սակայն յետոյ Ռու-

սաց հրամանատարը Միւնիխ՝ բովանդակ Մոլտավիան գրաւեց: Յայնժամ Ֆրանսայի միջնորդութեամբ երկու պատերազմող տէրութեանց միջեւ հաշտութիւն կնքուեցաւ: Աւստրիացիք իրենց Սերվիոյ մասը Պէկրատին հետ, ինչպէս նաեւ Վալաքիան և Օրչովա քաղաքները Սուլթանին թողին. իսկ Ռուսք Ազովի բերդերը պիտի քանդէին և Սեւ ծովու մէջ նաւատորմ չպիտի ունենային:

Հ. Սոոթման Մանուկտին ո՞վ յաջորդեց եւ ո՞րչափ թագաւորեց:

Պ. Սուլթան Մահմուտ իւր թագաւորութեան վերջին տարիները խաղաղութեամբ անցուց. իւր մահը մեծ տրտմութիւն պատճառեց բոլոր ազգին, զի իւր քաղցր բնաւորութեամբ և բարեբարութեամբն սիրելի եղած էր ամենուն (13 դեկ. 1754): Նմա յաջորդեց իւր որդին Օսման Գ. որ միայն երեք տարի թագաւորեց և անհաճոյ եղաւ իւր ժողովորդեան: Իւր օրերը նշանաւոր դէպք մը չպատահեցաւ և իրեն յաջորդեց իւր եղբայրը Մուսթաֆա Գ.:

ՊԼՈՒԽ Ի.

ՍՈՒԼՓԱՆ ՄՈՒՍԹԱՅԱ Պ.

(1757—1789)

Հ. Ի՞նչ թարեկարգութիւններ ըրաւ Սողթան Մոս-
թափա.

Պ. Օսմանեան տէրութիւնը մեծ պէտք ունէր
քանի մը ներքին բարենորոգմանց : Սուլթան Մուս-
թափա՝ գահն ելնելուն պէս՝ ճանչեց այս պէտքն
և սկսաւ ամենայն փութով ի գործ դնել հարկ ե-
ղած բարեփոխները : Գլխաւորաբար տէրութեան
եւրոպական վիճակը բարւոքեց՝ արքունիքէն սկսեալ
բոլոր աւելորդ ծախքերը ջնջելով : Զանազ նաեւ
իւր զինուորական զօրութիւնն աւելցնել և զօրաց
քաջութեան ոգին արծարծել, վասն զի կը տեսնէր
որ իւր սահմանակից տէրութեանց մէջ պատահած
դէպքերը զինքն ի պատերազմ պլտի մղէին :
Ռուսք ժամանակէ մ'իլլեր իրենց միջամտութեամբ
և յարձակմամբ սկսած էին իրենց դրացի ազգաց
վրայ բռնանալ. գլխաւորաբար Լեհաստան իրենց
բռնութեանց ասպարէզն եղած և ընդդէմ կա-
մաց ժողովրդեան՝ փոնեթովսքի իշխանը թա-
գաւոր դրուած էր : Օսմանեանց և Ռուսաց միջեւ
դաշինք կար թէ՛ Ռուսք բնաւ չսլիտի խառնուէին

Լեհաց թագաւորական ընտրութեան . այս պատ-
ճառաւ Սուլթան Մուրատ բողոք բարձաւ և պա-
տերազմ հրատարակեց Ռուսաց դէմ :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ նո ի՞նչ կերպիւն սկսաւ Ռու-
սաց ղեմ՝ պատերազմ .

Պ. Առաջին թշնամութիւններն սկսաւ թաթա-
րաց խանը՝ Քէրիմ Կիրայ , որ՝ Ռուսաց սահմանա-
գըլուխն անցնելով՝ 25,000 հոգի զերի բռնեց և
Պէնտեր բերաւ : Նոյն ժամանակ Կալիցին Ռուս
զօրավարը Տնեսութեր գետն անցած և Խոթումի բեր-
դը պաշարած էր , սակայն բերդին հրամանատա-
րին և Օսմանեան զօրաց քաջութիւնն ի դերեւ հա-
նեց իւր բոլոր ջանքը , և հարկ եղաւ պաշարումը
բառնալ : Քիչ ժամանակ ետքն Ռուսք նորէն եկան
պաշարեցին զԽոթում : Ասլի փաշա եպարքոսը Տը-
նեսութեր գետն անցաւ և փորձեց յարձակմամբ առ-
նուլ , բայց չկրնալով յաջողիլ , պարպեց զԽոթում
և դէպի Դանուբ յետս նահանջեց : Կալիցինի զօր-
քը Մոլտավիա և Վալաքիա մտան : Միւսնոյն ժա-
մանակ Ռուսական նաւատորմ մը միջերկրական ծով
մտաւ և յոյներն ապստամբեցուց : Օսմանեանք շու-
տով զսպեցին այս ապստամբութիւնը , սակայն ծո-
վային պատերազմն աննպաստ եղաւ իրենց : Օսման-
եան նաւատորմը Քիոսի մօտ չորս ժամ կռուեցաւ
Ռուսաց նաւերուն հետ և երկու ծովապետաց նա-
ւերն ողն ելան : Օսմանեանք՝ առանց ծովապետի
մնալով՝ Զէշմէի նաւահանգիստը քաջութեան : Հոն
հասան Ռուսք իրենց նաւերով և նաւահանգիստը

պաշարելով՝ Օսմանեան նաւուց վրայ արձակեցին քանի մը կիզիչ նաւակներ, որք իրենց կրակը խիտ առ խիտ կեցող նաւուց հաղորդելով, հրդեհեցին զանոնք (7 յուլիս 1770)։ Ռուսք ապա դարձան պաշարեցին զԼեմնու։

Հ. Լեմնու կղզին ի՞նչպէս ազատեցին Օսմանեանք.
Վրաստանի մէջ ի՞նչ ըրին։

Պ. Յամաքի վրայ երկրորդ յաղթութիւն մ'ալ տարին Ռուսք՝ իրենց Ռոմանցով զօրավարին հրամանատարութեամբ։ Յաջորդ տարին Օսմանեանց զօրքն աւելի յաջողութիւն գտաւ։ Հասան սէյ մահկոյններով չորս հազար զօրք հանեց ի Վեմնու և Ռուսաց զօրքը զարնելով՝ ստիպեց զանոնք բառնալ զպաշարումն։ Նոյնպէս Տրապիզոնի առջեւ և Վրաստանի մէջ Օսմանեան զօրքն աւելեց Ռուսաց զօրաբանակները։ Միայն Տոկորուքի իշխանն յաջողեցաւ տիրել Խրիմու՝ որ ինքնիշխան պետութիւն մը եղաւ Ռուսաց պաշտպանութեան տակ։ Յայնժամ Աւստրիոյ և Բրուսիոյ միջնորդութեամբ զինադադար մը կնքուեցաւ երկու պատերազմող կողմանց միջեւ, և տէրութեանց պատուիրակներն ի Ֆոքչան գումարուեցան խաղաղութեան վրայ բանակցելու համար, բայց Ռուսաց տարապայման պահանջումներն ի դերեւ հանեցին տէրութեանց ջանքերն։ Հարկ եղաւ դարձեալ ի գէն դիմել։

Հ. Օսմանեանք ի՞նչ հարստացան տոյնն Ռոսսաց։

Պ. Արխանիտ Սուլթանն եւս առաւել սաստկութեամբ յառաջ վարեց պատերազմն, իւր զօրքը

մեծ հարուած մը տուին Ռուսաց՝ Ռուսնուգի առջեւ։ Նոյնպէս Սիվաբէրէի քով մեծ յաղթութիւն մը տարին անոնց վրայ։ Ռուսք այս պարտութեանց վրէժն առին՝ Պազարճըգի անդէն բնակիչներն սրէ անցունելով, առանց խնայելու ծերոց և աղայոց։ Հասան փաշա քաջ ծովապետն՝ որ հեծեալզօրաց դնդին կը հրամայէր, Գանուբին միւս կողմը վանեց Ռուսաց բանակն և անոնց թնդանօթներն ու առդմամթերքն աւար առաւ։

Այսպիսի յաջողութեանց մէջ մեռաւ յանկարծ Սուլթան Մուսթաֆա, երբ կը խորհէր անձամբ բանակն երթալ և զօրաց հրամանատարութիւնն ստանձնել։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՀԱՄԻՏ Ա.

(1774—1789)

Հ. Ի՞նչ պատմաւոր Սուլթան Համիտ հաշտութիւն կնքեց Ռոսսաց հետ։ Ի՞նչ էին հաշտութեան պայմանք.

Պ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ իւր եղբոր դահուն հետ ծանր բռն մը ժառանգեց։ Պաշտատ, Սուրիա և Ալպանիա կատարեալ ապստամբութեան մէջ էին։ Ռուսք՝ իրենց վերջին պարտութեանց

ամօթը սրբելու համար՝ ահագին պատրաստութեամբ դարձեալ պատերազմի սկսան։ Սուլթանով և Ռումանցով զօրավարները վերստին Ղանուբն անցան և Սամանեան բանակին ետեւն անցնելով՝ Վառնայի հետ անոնց հաղորդակցութիւնը կտրեցին։ Օսմանեան զօրքը զարհուրեցան, զի Վառնա իրենց բանակին գլխաւոր համաբարանոցն էր, և սկսան ցրուիլ և փախչիլ։ Թէմիզ էֆ. փորձ փորձեց Նէնիչէրինները գումարել և թշնամոյն դէմ տանիլ, սակայն անոնք զարկին սպաննեցին զինքն։ Կարելի չէր այսպիսի ստահակ զօրքով պատերազմն յառաջ տանիլ և հարկ եղաւ հաշտութիւն խնդրել։ Երկու տէրութեանց պատուիրակները Պուրխարիոյ Քիւչիւք Գայնարճըք քաղաքը գումարուեցան և անդ հաստատուեցաւ խաղաղութիւնն (21 յուլիս 1774)։ Սուլթանը՝ Խրիմու, Պուճագ Թաթարաց և Գուպանի անկախութիւնը ճանչեց, Կերչ, Նէնի-գալէ և Ազով Ռուսաց տուաւ և Լեհաստանի բաժանման հաւանեցաւ։ Այս դաշնագրով Ռուսաց կայսրն արեւելեան քրիստոնէից վրայ պաշտպանութեան իրաւունք մ'ստացաւ, որ յետ ժամանակաց պատճառ եղաւ ահագին պատերազմի մը, ինչպէս յետոյ պիտի տեսնեմք։

Հ. Խըրըմ՝ ի՞նչպէս բողոքովն Ռոսսաց անցաւ։

Պ. Գայնարճըքի խաղաղութեան հետեւանքն չատ չուտ սկսաւ տեսնուիլ։ Ռուսաց զրգուութեամբ Խրիմու մէջ մեծամեծ խռովութիւններ ծագեցան։ Տէօվլէթ Կիրայ խանը գահընկէց եղաւ և նմա յա-

ջորդեց Շահին-Կիրայ, որ ինքզինք Ռուսաց պաշտպանութեան ներքեւ դրաւ։ Թաթարաց աւագանին չուզեց ճանչել այս նոր խանը։ Շահին Ռուսաց օգնութեան դիմեց։ Իսկոյն Փոթէմբին իշխանն 70,000 զօրօք Խըրըմ մտաւ, ապստամբաց գլխաւորները բռնելով մահուամբ պատժեց, և երկիրը բոլորովին նուաճելով, ստիպեց զՇահին-Կիրայ՝ իւր իշխանութիւնը Ռուսաց Զարին թողլու։ Այսպէս Խըրըմ և Գուպան միացան Ռուսական պետութեան հետ։ Օսմանեան Սուլթանն ալ պարտաւորեցաւ հաւանիլ այս անիրաւ յափշտակութեան (1784)։

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ երկրորդ անգամ պատերազմ բացառեցաւ Ռոսսաց ղեմ։ Օսմանեանք ի՞նչ ըրին Առստրիացոց ղեմ։

Պ. Երեք տարի յետոյ, Օսմանեանք՝ Անգլիացւոց զրգուութեամբ՝ դարձեալ դէնք առին Ռուսաց դէմ (1787)։ Աւստրիա՝ որ Ռուսաց դաշնակից եղած էր ընդդէմ Թուրքիոյ, իւր բանակները զըրկեց և Պէլկրատի բերդերը պաշարեց։ Սակայն Օսմանեան զօրքն անոնց յաղթեցին և բերդն ազատեցին։ Ապա Դանուբին միւս կողմն անցնելով, մինչև Դըմըշկար ասպատակեցին։ Այս յաղթութիւն մեծ օգուտ մը յառաջ չբերաւ, զի Ռուսք Խոթուսի բերդն առին և Փոթէմբին՝ Օգզագովի տիրելով՝ բնակիչներէն 25 հոգի խժեթաբար ջարդեց։

Այս դժբաղդութեանց լուրը յոյժ տրտմեցուց զՍուլթան Համիտ և անոր մահուան պատճառ եղաւ (1789)։ Նմա յաջորդեց եղբօրորդին Սէլիմ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱԷԼԻՄ Գ.

(1789—1809)

Հ. Սոսթան Սեյիմ Խճուկս հաշտութիւն ըրաւ
Աստորիացոց եւ Ռոսսաց հետ.

Պ. Օսմանեան պետութիւնը վտանգի մէջ էր
երբ Սուլթան Սէլիմ թագաւորական գահն ելաւ :
Տէրութեան գանձը բոլորովին խափուր էր : Եր-
կու հզօր թշնամիք՝ իւր սահմաններն անցած՝ օր-
ըստօրէ՛ յառաջ կուգային : Չկար բաւական զօրք
զանոնք կասեցնելու : Սակայն անակնկալ դէպք մը
յանկարծ փոխեց իրաց վիճակը : Յովսէփ Թ.
Աւստրիոյ կայսրը մեռնելով, իւր յաջորդը Լէոփոլտ
փութաց հաշտութիւն կնքել Օսմանեանց հետ, որ-
պէս զի իւր բոլոր ուշադրութիւնը Ֆրանսայի կող-
մը դարձունէ, ուր զարհուրելի յեղափոխութիւն
մը դարձունէ, ուր զարհուրելի յեղափոխութիւն
մը մեծ վտանգ կ'սպառնար բովանդակ Յւերոպիոյ :
Աւստրիական զօրագունդերուն դրաւած բոլոր եր-
կիրները Սուլթանին ետ տրուեցան և միայն հին
Օրշովան և Ուննա գետին եզերքը քանի մը տեղեր
Սուլթանացոց ձեռքը մնացին : 1790 օգոստ 4 ին
Ձիլթովի մէջ կնքուեցաւ խաղաղութեան դաշնա-
դիրը : Թէեւ Ռուսք այնուհետեւ եւս պատերազմը
չարունակեցին և Սուարով զօրավարն առաւ Իս-

մայիլ բերդն և Մաշինի քով ուրիշ յաղթութիւն
մ'ալ տարաւ Օսմանցոց վրայ, սակայն Անգլիոյ և
Բրուսիոյ միջնորդութեամբ նոքա եւս հաշտութիւն
կնքեցին : Հաշտութեան դաշնագիրն 1792 յունվ.
9 ին կնքուեցաւ Եաշի մէջ, որոյ զօրութեամբ ըս-
տացան Ռուսք՝ ամբողջ Խըրըմ, Թամանի թերա-
կըզդին և Պետրապոլիոյ ու Գուպանի մէկ մասը :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ պատերազմ հրատարակեց Ֆր-
րանսայի դէմ եւ Խճուկս հաշտութիւն ըրաւ.

Պ. Նոյն միջոցին Ֆրանսայի յեղափոխական կա-
ռավարութիւնն որոշեց արշաւանք մ'ընել յեգիպ-
տոս : Պետրարդ զօրավարն հզօր նաւատորմով մը
յանկարծ Ալէքսանդրիոյ առջեւ հասնելով՝ զօրք
հանեց ի ցամաք : Սուլթանն՝ այս լուրն առնելուն
պէս՝ պատերազմ հրատարակեց Ֆրանսայի դէմ և
Կ. Պօլսոյ Ֆրանսական դեսպանն Նէտիգուլէի մէջ
բանտարկեց : Ալլանիոյ մէջ Ֆրանսացոց ձեռքը
գտնուած Պութրենթոյ և Բրէվէզա բերդերն, ինչ-
պէս նաեւ Յոնիական եօթը կղզիներն ետ առնուե-
ցան անոնց ձեռքէն : Թէեւ Պետրարդ բովանդակ
վերին Նեգիպտոսի տիրած և Օսմանեան զօրաբա-
նակ մը ցրուելով՝ մինչեւ Աքեայի բերդին առջեւ
հասած էր, սակայն պահապան զօրաց հզօր ընդ-
դիմութիւնն և Անգլիական նաւատորմին թշնա-
մութիւնը ստիպեցին զայն ետ քաշուիլ : Պետրարդ
Նեգիպտոսէն վերադարձաւ ի Փարիզ : Իւր փոքրիկ
բանակն ալ չկրցաւ երկար ժամանակ Նեգիպտոս
մնալ և հարկադրեցաւ Ֆրանսա վերադառնալ : Ա-

միս մը յետոյ, Օսմանեանք հաշտութիւն կնքեցին Յրանսական կառավարութեան հետ (1802) :

Հ. Ի՞նչ քարեկարգութիւններ ըրաւ Սոյթման Սէյիւն.

Պ. Պատերազմի դադրելուն պէս, Սուլթան Սէյիւն մեծ եռանդով ներքին բարեկարգութեան ձեռնարկեց, և այս գործի մէջ իրեն մեծապէս օգնեց իւր ժիր և իմաստուն եղբայրն՝ Բիւշիւք Հիւսէյին փաշան : Տէրութեան բերդերը նորոգուեցան, բազում պատերազմական նաւեր շինուեցան և զինուորական վարժարանք առաւել եւս բարեկարգուեցան :

Սուլթանը մեծապէս կարօտ էր այս հաշտութեան, զի իւր ըրած նոր կարգադրութիւնք ժողովրդեան մէկ մասին և գլխաւորաբար զօրաց մէջ մեծ դժգոհութիւն պատճառած էին : Շատ կուսակալք ապստամբութեան դրօշ պարզած էին : Թէյիէ տէյէնի Սալի փաշան՝ Նանեայի մէջ բռնացած՝ դրամ կը կտրէր իւր անուամբ : Սերվիս՝ զէնք առած՝ կը ջանար իւր անկախութիւնը վերստին ձեռք բերել, Սակայն Սուլթան Սէյիւնի ամենէ աւելի հոգ կը պատճառէր Նէնիշէրիներու ստահակութիւնը : Վերջին պատերազմին մէջ յայտնի երեւցած էր թէ՛ Օսմանեան զինուց անյաջողութեան պատճառը գլխաւորաբար զօրաց անկրթութիւնն ու անաստութիւնն էր : Սուլթանն, այս պակասութեան դարման տանելու համար, հրաման ըրաւ նոր զօրագունդ մը կազմելու Նիզամի ճիսիտ անուամբ, որք Ներսիսական եղանակաւ պիտի կրթը-

ուէին : Այս անօրինութիւն մեծ դժգոհութիւն պատճառեց Նէնիշէրիներուն, որք հետեւաբար թէ՛ Կ. Պօլսոյ և թէ՛ դաւառաց մէջ անդադար խռովութիւններ սկսան հանել :

Հ. Ի՞նչ պատմատաւ Անգլիական նաւատորմը Կ. Պօլիս եկաւ և ի՞նչպէս վերադարձաւ .

Պ. Մինչ տէրութիւնն այս խռովութեանց հոգովն զբաղած էր, Նաբոլէոն կայսրը դեսպան ղըրկեց ի Կ. Պօլիս Սեպաստիանի զօրավարը՝ Յրանսայի և Թուրքիոյ միջեւ դաշնակցութիւն մը կընքելու և զՍուլթանն Ռուսաց դէմ հանելու համար : Սեպաստիանի յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց իւր պաշտօնն : Բ. Դուռն պատերազմ հրատարակեց Ռուսաց դէմ : Անգլիա՝ որ Ռուսոց գլխաւոր դաշնակիցն էր ընդդէմ Յրանսայի, ուզելով զՍուլթանն Սէյիւն հտ կեցնել այս պատերազմէն, յանդուգն գործի մը ձեռնարկեց : Իւր ծովաւետը՝ Լորտ Տուքվորդ՝ պատերազմական ինն նաւերով անցաւ Չանազ-Կալէի նեղուցէն առանց մեծ ընդդիմութեան և Կ. Պօլսոյ նաւահանգիստը մտաւ (20 փետր. 1807) : Օսմանեան պաշտօնեայք զարհուրեցան և ուզեցին Անգլիոյ պայմաններն ընդունել. սակայն Կ. Պօլսոյ ժողովրդեան արիւթիւնն և Սեպաստիանիի հաստատամտութիւնը՝ մայրաքաղաքն և Օսմանեան պատիւն ազատեցին : Յրանսական դեսպանն՝ Սուլթան Սէյիւն ներկայանալով՝ համոզեց զնա որպէսզի ընդ փոյթ պաշտպանողական վիճակի մէջ դնել տայ զԿ. Պօլիս : Իսկոյն Սե-

պատիւանիի առաջնորդութեամբ ամեն ուրեք սկսան մարտկոցներ շինուիլ։ Մուլթանն իւր ներկայութեամբ կը քաջալերէր աշխատողներն։ Հինգ աւուր մէջ ամեն պատրաստութիւնք աւարտեցան։ Ինն հարիւր թնդանօթներ իրենց բերաններն ուղղած էին թշնամոյն վրայ։ տասն պատերազմական նաւեր Վոսփորի բերանը շարուած կը կենային։ Անգլիացի ծովապետը չհամարձակելով այս ահագին պատրաստութեանց դէմ յարձակիլ, և վախճալով որ Զանադ-Գալէի նեղուցը բոլորովին կը գոցուի իւր նաւուց, լաւագոյն համարեցաւ ետ քաշուիլ։

Բայց շատ դիւրին չեղաւ իրեն երկրորդ անգամ անմնաս անցնիլ նեղուցէն։ Բերդերէն արձակուած ռումբերն իւր նաւերէն երկուքն ընկըմեցին և 600 հոգի սպաննեցին։

Հ. Սոսթան Սէիթ Խճէ կերպով գահընկեց եղաւ եւ Խճէ ըրաւ Այնսուր Մուսթաֆա փաշան։

Պ. Կ. Պօլիս մեծ վտանգէ մ'ազատած և իւրաքանչիւր ոք սկսած էր իւր գործովն զբաղիլ, երբ ահագին նոր խռովութիւն մը վեր ի վայր ըրաւ մայրաքաղաքը։ Սուլթանն ուղեւով կրթեալ զօրաց դունդերն աւելցնել, հրաման զրկեց Վոսփորի և Զանադ-Գալէի բերդապահ զօրաց, որպէս զի Նիզամը Ճէսիտի համազգեստն հագնին և զինուորական կրթութիւն ընեն։ Զօրքն ընդհանուր ապստամբութիւն մը հանեց։ Գապաղճը Մուսթաֆա անուն յանդուգն անձ մը՝ վերին Վոսփորի բեր-

դապահ զօրաց գլուխն անցած՝ Կ. Պօլսոյ վրայ քալեց։ Ապստամբաց հետ համամիտ էին Շէյխ-իւլ-Իսլամը և Եպարքոսի տեղակալ փաշան։ Ապստամբը Եթմէյտանի հրապարակին վրայ դրին իրենց բանակն և սկսան մի առ մի բռնել և սպաննել նոր տնօրինութեան գլխաւոր կուսակիցներն։ Այս կոտորածին ժամանակ, կառավարութիւնը բոլորովին անգործ կեցած էր, որով ապստամբք առաւել եւս յանդգնեցան և որոշեցին զահընկէց ընել նաեւ զՍուլթան Սէլիմ և նորա տեղ թագաւոր հռչակել զՍուլթան Մուսթաֆա՝ Ապտիւլ-Համիտի որդին։ Շէյխ-իւլ-Իսլամն ապստամբաց այս որոշումը Սուլթանին ծանոյց։ Սէլիմ առանց ընդդիմութեան վանդակը քաշուեցաւ։ Յայնժամ Նիզամը Ճէսիտի նոր գունդը բոլորովին ցրուեցաւ։ Այս գնդին ջնջումն և Սուլթան Սէլիմի գահընկէցութիւնը մեծ ուրախութիւն պատճառեցին Սէնիէէ-րիներուն։

Սակայն Ռուսնուգի կառավարիչ Ալէմտար (դրօշակիր) Մուսթաֆա փաշա երբ լսեց իւր թագաւորին և բարերարին եղած նախատինքը, 16.000 զօրքով փութաց Կ. Պօլիս եկաւ և թագաւորական պալատը պաշարելով՝ իմացուց Սուլթան Մուսթաֆայի թէ՛ աղգը Սուլթան Սէլիմի նման թագաւորի մը կարօտ է, ուստի պէտք է որ ինքն առայժմ երթայ վանդակին մէջ հանգչի։ Եւ մինչ պատասխանի կ'սպասէր, արքունեաց մէջ եղած անսովոր աղաղակ մը ծանոյց իրեն թէ, ներսը քստմնելի ո-

ճիր մը կը գործուէր։ Անմիջապէս պալատան դռները խորտակել տուաւ և ներս վազելով՝ պահանջեց արքունեաց սպասաւորներէն որ իրեն բերեն զՍուլթան Սէլիմ։ Ո՛րչափ մեծ եղան իւր զարհուրանքն ու վիշտն, երբ ներքինիք գորգի մը մէջ դրուած բերին և իւր առջեւ նետեցին զժաղդ-Սուլթանին դիակն։ Յայնժամ Ալէմտար փաշա հըրամայեց իւր զօրաց, որպէս զի զՍուլթան Մուսթաֆա առնելով տանին փակեն իւր վանդակին մէջ, և անոր եղբայրը Սուլթան Մահմուտ Բ. գահը նըստեցուց (28 յունվար 1808)։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ՄԱՀՄԱՒԻՏ Բ.

(1808—1839)

Հ. Մուսթաֆա փաշա ի՞նչպէս զայեց տապալումք Եհմիէրիւնը.

Պ. Սուլթան Մահմուտի առաջին գործն եղաւ ետարքոս անուանել զՄուսթաֆա փաշա, որ այս պաշտօնն ստանձնելուն պէս՝ Սուլթան Սէլիմի ըստ պանիչներն և ապստամբաց պարագլուխները չարաչար մահուամբ պատժեց, տէրութեան մեծ պաշտօններն իրեն համախոհ անձանց յանձնեց և անոնց աջակցութեամբ Եէնիչէրիները բարեկարգելու ձեռնարկեց։ Իւր գլխաւոր աջակիցներն էին ծովապետ Բամիզ փաշա և Գարամանի կուսակալ Գատը փաշա։ Եէնիչէրիներու և ժողովրդեան մէջէն առոյգ երիտասարդներ ընտրուեցան և Սիյմեհ անուամբ նոր գունդեր կազմուեցան, որք սկսան Եւրոպական եղանակաւ կրթուիլ։

Սակայն քիչ ժամանակ յետոյ թէ՛ զօրքն և թէ՛ մեծամեծաց մէկ մասն ու կարգացողք (Իւլէմայք) սկսան իրենց ահաճութիւնն յայտնել և վերահաս չփոթութեան մը նշաններն սկսան երեւիլ։ Ետարքոսն իւր պաշտպանութեան համար միայն 16,000

գորք ունէր, զորս Ռուսճուգէն բերած էր իւր հետ, ինչպէս նաեւ Գատը փաշայի 3000 կիրթ զօրքերը: Իւր բարեկամներու խորհրդոց հակառակ, Մուսթաֆա փաշա իւր զօրաց 12,000ը Կ. Պօլսէն հեռացուցած էր՝ իւր թշնամեաց զօրութիւնն առ ոչինչ համարելով:

Հ. Նեմիշկիթի ի՞նչ ըրիմ իրնն դիմ:

Պ. Նոյեմբեր 14 ին (1808) Նէնիչէրիք՝ յանկարծ գէնք առնելով՝ եպարքոսին սակաւաթիւ զօրաց վրայ յարձակեցան, որք կարճ ընդդիմութենէ մը յետոյ ցրուեցան: Խռովարարք յայնժամ եպարքոսին բնակարանը պաշարեցին և կրակի տուին: Արիսիրտ փաշան տեսնելով որ այլ եւս ազատութեան յոյս չկայ, ուզեց քաջութեամբ մեռնիլ: Իւր պարտէզին ծայրը քարաշէն փոքրիկ աշտարակ մը կար. քանի մը հաւատարիմ մարդոց հետ հոն քաջութելով, ապստամբաց բազմութիւնն հրաւիրեց անոնց ծանուցանելու համար որ կողգէ անձնատուր լինիլ, և անդ գտնուած վառօդի տակառներուն յանկարծ կրակ տալով, իւր թշնամեաց բազմութեան հետ աշտարակին աւերակաց տակ թաղուեցաւ: Մինչ այս դէպքերն Նպարքոսին ապարանին մէջ տեղի կունենային, ծովապետ Բամիդ և Գատը փաշաներն ալ ապստամբաց հետ կը կռուէին և մեծ ջարդ կուտային անոնց. Նէնիչէրիք, այս կոտորածէն ազատելու համար, քաղաքին շատ կողմերը կրակի տուին: Հրդեհը քիչ ժամանակի մէջ տարածուելով, երկու կողմն ալ պարտաւորեցան կռիւն դադարեցնել:

Հ. Սողթան Մահմուտ ի՞նչպիսի վարտեցաւ Նեմիշկիթեաց հետ. Ռուսաց նո Անգլիացոց հետ ի՞նչպիսի հաշտուեցաւ:

Պ. Ալէմտար Նպարքոսը, թշնամեաց յոյսը կրտրելու համար, վանդակին մէջ սպաննել տուած էր զՍուլթան Մուսթաֆա, որով Սուլթան Մահմուտ միակ ժառանգ մնացած էր Օսմանեան գահուն: Սուլթանն այս սլարագայէն ոյժ առաւ առաւել խստութեամբ վարուելու ապստամբաց հետ: Ի սկզբան փորձ փորձեց քանի մ'անձինք զոհելով՝ խռովութիւնները դադարեցնել և տէրութիւնը վճարանգէ ազատել. սակայն չուտով համոզուեցաւ որ անկարելի է անսաստ զօրքն ի կարգ ածել. յայնժամ միտքը դրաւ բոլորովին բնաջինջ ընել զանոնք:

Յունվար 6 ին (1809) Բ. Դրան և Անգլիոյ միջեւ հաշտութիւն կնքուեցաւ, բայց Ռուսաց հետ խաղաղութիւն չկրցաւ կնքուիլ: Բագրատիոն իշխանը մինչեւ Սիլիստրէ յառաջացած և նոյն բերդը պաշարած էր: Բերդապահք քաջութեամբ դէմ դրին և սլաշարումը բառնալու ստիպեցին զթշնամին: Նոյն ժամանակները Յրանսայի կայսրը՝ Նաբոլէոն Պոնաբարդ՝ պատերազմ հրատարակեց Ռուսիոյ դէմ, որ այս պատճառաւ հարկադրեցաւ հաշտութիւն կնքել Օսմանեանց հետ և խաղաղութեան դաշնագիրն ստորագրեցաւ ի Պուքրէշ, 28 մայիս (1812): Բրուդ քեան երկու տէրութեանց սահմանագլուխ որոշուեցաւ. Մոլտավիա, Վալաքիա և Սերվիա դարձեալ Օսմանեանց տրուեցան: Ռուսք

միայն Պեւարապիոյ մէկ մասն և Դանուբ գետին բերանն իրենց ձեռքը պահեցին :

Հ. Ասիոյ ապստամբքն և Վահապիճերն ի՞նչպիսի զապոռեցան :

Պ. Այս ժամանակս տէրութեան գաւառներէն ոմանք ապստամբութեան մէջ էին . Զաքան-օղլու , Բազվան-օղլու և Գարա-Օսման օղլու ապստամբապետները մէկմէկ կողմ բռնացած էին : Սուլթան Մահմուտ՝ արտաքին թշնամեաց հետ հաշտութիւն կնքելուն պէս՝ զէնքը ներքին թշնամեաց դէմ դարձուց և մի առ մի նուաճեց զանոնք : Վահապիճներն Արարիոյ շատ տեղերը գրաւած և Մէքքէ ու Մէտինէ քաղաքներուն տիրած էին : Սուլթանն Եգիպտոսի Մէհէմէտ Ապի փաշայի հրաման զըրկեց , որպէս զի երթայ ազատէ յիշեալ քաղաքներն : Արիասիրտ փաշան՝ իւր որդւոց ձեռամբ՝ բոլորովին յաղթեց Վահապիճներուն և անոնց Շէյխը բռնելով՝ Կ. Պօլիս ղրկեց : Նոյնպէս Սերվիացիք՝ որ երկար ժամանակէ հետէ զէնք առած էին Օսմանեանց դէմ , հպատակեցան : Սուլթանը քանի մ'ազատութիւններ շնորհեց անոնց և զՄիլոշ Օպրէնովիչ Սերվիոյ իշխան անուանեց : Կը մնար միայն Նանեացի Ապի փաշան , որ դեռ կը պատերազմէր տէրութեան դէմ : Սակայն իւր դէմ ղրկըուած զօրքը զինքը նուաճելու մօտ էին , երբ յանկարծ նոր փոթորիկ մը դարձեալ խռովութեան մէջ ձգեց Սուլթանին տէրութիւնը :

Հ. Մորայի ապստամբութիւնն ի՞նչ կերպով սկսաւ .

Պ. Ժամանակէ մը հետէ Մորայի Յոյնք իրենց ազգը գիտութեամբ և ուսմամբ լուսաւորելու պատրուակաւ զանազան ընկերութիւններ հաստատած էին , որոց ներքին նպատակն էր ազգային անկախութիւն ձեռք բերել : Բովանդակ Յոյն ազգին թէ՛ եկեղեցական և թէ՛ աշխարհական գըլխաւոր անդամք մասնակից էին այս ընկերութեանց : Եւրոպիոյ մէջ եւս շատ մարդիկ աջակից կը լինէին յիշեալ ընկերութեանց ջանքերուն : Գիշ ժամանակի մէջ Յունաց ազատութեան ոգին վառեցաւ և ազգին գլխաւորք առթի մը կ'սպասէին ապստամբութեան դրօշը պարզելու : Այս առիթ շուտով ներկայացաւ : Գունդ մը Նէնիչէրիք , որք Թէփէտէլէնի Ապի փաշային դէմ կ'երթային , Պատրասի մէջ աւարառութիւն և այլ անկարգութիւններ գործելով , քաղաքացիք զէնք առին անոնց դէմ : Այս եղաւ Յունական ապստամբութեան սկիզբն (12 փետրվ. 1821) : Պատրաստի արքեպիսկոպոսն Նէրմանոս՝ 10,000 հոգւոյ գլուխն անցած՝ սկսաւ Օսմանեանց հետ զարնուիլ . սակայն Նուսուֆ փաշայի զօրքն շատ դիւրաւ ցրուեց այդ խառնիճաղանձ բազմութիւնը : Բայց ապստամբութիւնը քիչ ժամանակի մէջ Մորայի ամեն կողմը տարածուեցաւ . նաեւ Մոլտավիա և Վալաքիա Յունաց օրինակին հետեւեցան և տէրութեան դէմ զէնք առին : Բ. Դուռը բուռն միջոցներ ձեռք առած էր՝ այս ապստամբութիւնը զսպելու համար . ամենուրեք Յոյներն Նէնիչէրիներու սուրին զոհ կ'երթային :

Կ. Պօլսոյ Պատրիարքն՝ իբրեւ մասնակից ապրստամբութեան՝ ի կախաղան հանուեցաւ :

Պատրիարքին սպանութիւնն ի գործ դրուեցաւ իբրեւ վրէժինդրութիւն այն խժդժութեան, զոր ի գործ դրին Յոյնք Մէքքէի Շէրիֆին վրայ : Երբ սա Կ. Պօլիս կուգար իւր ընտանեօք, Յունաց ձեռքըն ինկաւ, որ զինքն ու ընտանիքը չարաչար տանջանօք սպանեցին : Օսմանեանք ոչ միայն Պատրիարքն, այլեւ ութսուն եպիսկոպոս և այլ եկեղեցականներ ի մահ դատապարտեցին : Եւրոպական և Ասիական գաւառաց մէջ շատ սպստամբ Յոյնք ջարդուեցան :

Այս ամեն խստութիւն չկրցաւ շիջուցանել ապրստամբութիւնն, այլ առաւել եւս արծարծեց : Ապստամբաց վերին հրամանատարն՝ Ալէքսանտր Իփսիլանթի, Գոլոգոթրոնի և Մալրոմիսպոլի և ուրիշ մի քանի պարագլուխք՝ Օսմանեանց դէմ յաջողութիւններ ունեցան, մինչդեռ այս վերջնոց բանակին ընտիր մասն ապստամբ Ապլի փաշայի դէմ կը պատերազմէր : Սակայն երբ այս ապստամբ՝ Խուրչիտ փաշայէն յաղթուելով՝ սպաննուեցաւ, Օսմանեանք իրենց բոլոր զօրութիւնն Յունաց դէմ դարձուցին, անոնց զօրագլուխները միառմի զարկին և ապստամբաց խումբերը ցիրուցան ըրին : Յետ այս յաղթութեանց, Կորնթոսի տիրեցին և Յունաց առժամեայ կառավարութիւնն, որ նոյն քաղաքին մէջ էր, ստիպեցին նաւերու մէջ ապաւինիլ : Յամաքի վրայ թէեւ այսպէս կը շարունա-

կէին կռիւներն և յաղթութիւնն երբեմն մէկ և երբեմն միւս կողմը կը միտէր, սակայն ծովու վրայ քանի մը քաջ Յոյն նաւապետներ և մանաւանդ Թոմպաճիս, իրենց յանդուգն յարձակումներով միշտ առաւելութիւն ունեցան Օսմանեանց վրայ, անոնց քանի մը նաւերն այրեցին Միտիլլիի առջեւ և Պատրաստի առջեւ ալ Օսմանեան նաւատորմը ցրուեցին : Այս կերպով պատերազմը շարունակեց մինչեւ 1824 : Եւրոպական ազգերը մեծապէս կ'օգնէին Յունաց. շատ քաղաքաց մէջ կամաւոր զուեղեր կազմուեցան և գիտնական ու զինուորական անձանց հրամանին տակ եկան պաշտպանել Հելլենական խնդիրը :

Հ. Եգիպտական զօրք ի՞նչ ըստ Մորայի միջ .

Պ. Սուլթան Մահմուտ տեսնելով որ իւր զօրքն այս երկար և տաժանելի պատերազմէն կ'սկսի ձանձրանալ, Եգիպտոսի կուսակալ Մէհմէտ Ապլի փաշայի որդին՝ Իպրահիմ փաշան հրովարտակաւ Կրէտէի և Մորայի կառավարիչ անուանեց, նմա յանձնելով Յոյները նուաճելու գործն : Իսկոյն 15.000 հոգւոյ Եգիպտական զօրաբանակ մը՝ Իպրահիմ փաշայի հրամանատարութեամբ՝ Յունաստան մտաւ, Կրէտէն հնազանդեցուց, ապստամբաց հրամանատարները մի առ մի զտրկաւ և Մորայի շատ կողմերը գրաւեց : Եգիպտական զօրաց յաղթութիւններն՝ Օսմանեան բանակին հրամանատար Բէշիտ փաշայի ժամանակ տուին նորէն պաշարելու Միտլինիի բերդն, զոր միանգամ պաշարած էր ,

բայց չէր կրցած առնուլ: Բերդապահը մեծ քաջութեամբ դէմ դրին, սակայն ի վերջոյ ստիպուեցան անձնատուր լինիլ: Միսոյնիկէն յետոյ Աթէնք եւս Օսմանեանց ձեռքն ինկաւ: Ապստամբաց գլխաւորները, փոխանակ միաբանութեամբ դէմ դնելու թշնամոյն, իրարու հետ կը կռուէին վերին իշխանութիւնը կորզելու համար:

Հ. Ազգերմամի խաղաղութիւնն ի՞նչպէս հաստատուեցաւ.

Պ. Յունական ապստամբութիւնը բոլորովին նշուաճուելու վրայ էր, երբ երեք մեծ տէրութիւնք՝ Սնգլիա, Ֆրանսա և Ռուսիա՝ պատերազմողաց առաջարկեցին դադրեցնել թշնամութիւններն և խնդրոյն որոշումն իրենց թողուլ: Յետ երկար բանակցութեանց, Սուլթան Մահմուտ ընդունեց Ադդերմանի դաշնադրութիւնն, որով Մոլտավիա և Վալաքիա իրենց առաջին ազատութիւնները վերըստացան Ռուսիոյ պաշտպանութեան տակ և Սերբիա հարկատու իշխանութիւն մ'եղաւ: Օսմանեանք Պէլկրատի և ուրիշ երկու բերդերու մէջ պահապան զօրք դնելու միայն իրաւունք պիտի ունենային: Իսկ Յունական խնդրոյն կարգադրութեանն համար որոշուեցաւ որ Սնգլիա և Ռուսիա բանակցին Բ. Դրան հետ:

Հ. Եկեղեցիք ի՞նչպէս ջնջուեցան.

Պ. Սուլթան Մահմուտ բարեպատեհ առիթն եկած համարեց իւր ի վաղուց ունեցած խորհուրդն ի գործ դնելու, այն է՝ իւր զօրաց մէջ Ներսիս-

կան կրթութիւն մտցնել, Սակայն սորա յաջողութիւնն անկարելի էր առանց Նէնիչէրիններուն ոյժը բեկանելու, ինչպէս փորձը քանիցս հաստատած էր: Նէնիչէրիններն՝ որք երբեմն տէրութեան գըլխաւոր ոյժը կը կազմէին, ժամանակէ մը հետէ իրենց ապստամբութեամբք և անսաստութեամբ թէ՛ թագաւորական գահուն և թէ՛ ժողովրդեան վտանգ մ'եղած էին. ո՛չ պաշտօնեայք և ո՛չ ալ թագաւորն ինք զերծ էին անոնց բռնութենէն: Սուլթանն որոշեց նախ Նէնիչէրիններու զօրագունդը բոլորովին ջնջել և ապա գործի ձեռնարկել: Պետութեան աւագանին ի ժողով հրաւիրելով, իւր խորհուրդն իմացուց անոնց: Ամենքը ճանչեցին Սուլթանին խորհրդին կարեւորութիւնն և միաբան տուին իրենց հաւանութիւնն: Յայնժամ Սուլթան Մահմուտ հրաման ըրաւ որ նոր զօրագունդեր կազմուին և և Ներսիսական եղանակաւ կրթուին: Նէնիչէրիք շարձեալ այս նորութեանց դէմ ելան և ընդհանրապէս զէնք առնելով՝ եկան ժողովեցան յէթմէյտան, ուր կը գտնուէր իրենց բուն զօրանոցն, և սկսան պահանջել որ այս նորութեանց հեղինակներն իրենց յանձնուին: Սուլթանին համբերութեան չափը լցուած էր: Անմիջապէս հրաման ըրաւ որ նուիրական դրօշը պարզուի, ժողովուրդն և իւլէմայք անոր քով հաւաքուին և միաբան երթան բնակիչ ընեն այս ապստամբ զօրագունդը: Զօրաց հաւատարիմ մասն և ժողովուրդը մեծ փութով ի գործ դրին իրենց Սուլթանին հրամանն, և

էին միջերկրական ծովու վաճառականաց : Ամեն տարի բազմաթիւ նաւեր և հազարաւոր գերիներ իրենց ձեռքը կ'իյնային : Գաղլիական կառավարութիւնն այս ծովասպառանակաց բոյնը ջնջելու և միանգամայն անոնց Տայիէն (պէյ) իւր հիւպատոսին կրած նախատանաց վրէժն առնլու համար, ճէզայիւրի վրայ նաւատորմ մը ղրկեց, ցամաք զօրք հանեց և ամբողջ երկիրը գրաւեց :

Հ. Եգիպտոս ի՞նչպիսի ուստատիճասն նո ի՞նչ ըրաւ .

Պ. Հաղիւ տարի մ'անցած էր յորմէ հետէ Օսմանեանք՝ պատերազմներէ ազատած՝ իրենց ներքին բարեկարգութեանց կ'զբաղէին, երբ նոր փութորիկ մը դարձեալ տակն ի վերայ ըրաւ պետութիւնն և Սուլթանին գահը մեծ վտանգի մէջ ձգեց : Եգիպտոսի կուսակալ Մէհմէտ Ալի փաշա ժամանակէ մը հետէ կը խորհէր Օսմանեան հպատակութենէն ելնել՝ ինքնագլուխ պետութիւն մը կազմելու համար : Իւր զօրքն Եւրոպացի հրահանգիչներու ձեռամբ քաջ կրթեւ տալէն և զԵգիպտոս ամեն տեսակ բարեկարգութեամբք ի ներքուստ զօրացնելէ յետոյ, առթի մը կ'սպասէր իւր խորհուրդն ի դործ դնելու : Իւր և Աքեայի կառավարիչ փաշային միջեւ ծագած գիտութիւն մը այս առիթն ընծայեց իրեն : 50,000 հոգւոյ զօրաբանակ մը՝ իւր Իպրահիմ որդւոյն հրամանատարութեամբ՝ Սուրիա արշաւեց, և Նաֆա ու Գազա քաղաքները գրաւելէ յետոյ եկաւ սլաւաբեց զԱքեա : Սուլթան Մահմուտ՝ սոյն արշաւանաց լուրն

առնլուն պէս՝ հրաման ղրկեց Մէհմէտ Ալի փաշային որպէս զի անմիջապէս ետ կոչէ իւր բանակն և խնդրոյն որոշումն յանձնէ պետական ատենին : Սակայն փաշան չուզեց հնազանդիլ այս հրամանին . յայնժամ Սուլթանն ապստամբ հրատարակեց զայն և Հիւսէյին փաշա բանակաւ մը նորա վրայ ղրկուեցաւ : Եգիպտական բանակին հրամանատար Իպրահիմ փաշա վարկաւ Օսմանեան բանակն . նոյնպէս Հալէպի փաշային յաղթեց և Գամասկոսի տիրեց : Բէշիա փաշայի հրամանատարութեամբ Օսմանեան նոր զօրաբանակ մը ղրկուեցաւ Եգիպտացւոց դէմ : Այս զօրախորն արիւթեան հետ ունէր նաեւ զինուորական բաւական հմտութիւն, սակայն իւր թերակիրթ զօրքովը չկրցաւ մաքառիլ Եգիպտական քաջակիրթ զօրաց հետ : Գոնեայի քով Իպրահիմ փաշայի զօրաբանակին հետ ընդհարած միջոցին, իւր զօրաց ցրուիլն ու փախչիլը տեսնելով, սուր ի ձեռին թշնամեաց բազմութեան վրայ յարձակեցաւ և ամէն կողմէ պաշարուելով գերի բռնուեցաւ : Իպրահիմ փաշա այս յաղթութենէն յետոյ մինչեւ Գոնեա յառաջացաւ : Յայնժամ Ռուսիա իւր աջակցութիւնն առաջարկեց Օսմանեանց և այս երկու տէրութեանց միջեւ Հիւսէքեար Իսկէլէսիի դաշնադրութիւնը կնքուեցաւ : 15,000 Ռուսական զօրք Կ. Պոլիս եկան՝ Եգիպտացւոց դէմ պաշտպանելու համար զայն :

Հ. Ի՞նչպիսի նշան Մծրնի պատերազմը .

Պ. Անդլիա և Ֆրանսա՝ այս միջամտութենէն

վախնալով, իրենք միջնորդ եղան և երկու կողմն իրարու հետ հաշտեցուցին: Մէհմէտ Ալի իւր զօրքն ետ առաւ Փոքր-Ասիայէն: Աքեայի, Հալէպի, Գարապուռի և Դամասկոսի կուսակալութիւններն իրեն տրուեցան և իւր որդին Ստանայի կուսակալ անուանեցաւ: Այս հաշտութիւն երկար չտեւեց: Պաղեստինի մէջ ծագած խռովութիւնք և Սուրիոյ մահմետական բնակչաց դժգոհութիւնք դարձեալ պատճառ տուին թշնամութեանց: Անգլիա և Ռուսիա ալ միւս կողմէ կը յորդորէին զՍուլթանն որպէս զի պատերազմ հրատարակէ Նգիպտոսի դէմ, մինչ Պրանսա յայտնապէս Նգիպտոսի կողմը կը բռնէր: Օսմանեան բանակ մը դէպ ի Սուրիա յառաջ քալեց. իսլաւհիւս փաշա Նփրատայ միւս կողմը կեցած կը դիմէր իւր հակառակորդին չարժումը: Տակաւին թշնամութիւնք չսկսած, երկու կողմանց միջեւ բանակցութիւն մը տեղի ունեցաւ: Մէհմէտ Ալի կը պահանջէր որ ձեռքը դնուած երկիրներուն կառավարութիւնը ժառանգութեամբ իւր ցեղին մնայ. Բ. Դուռն Աքեայի և Տրիպօլիոյ գաւառաց համար միայն կը հաւանէր այս առաջարկութեան, և կը պահանջէր որ Մէհմէտ Ալի փաշա իւր զօրքերն ետ կոչէ Սուրիոյ միւս կողմը: Մէհմէտ Ալի յանձն չառաւ սյս գաւառներէն: Մէհմէտ Ալի յանձն չառաւ սյս առաջարկն և ինքզինք Օսմանեան տէրութենէն անկախ հրատարակելով, տուրք տալը դադարեցուց: Յայնժամ երկու զօրաբանակներն սկսան յառաջ լաւալ և իրարու ընդհարեցան Մծրին քաղաքին

քով: Օսմանեան զօրքը ցրուեցաւ՝ իւր թնդանօթները թշնամոյն ձեռքը թողլով (29 յունիս 1839): Սուլթան Մահմուտ՝ դեռ այս պարտութեան լուրը չէր առած՝ երբ մահն զինքն յափշտակելով՝ իւր գործունեայ կենաց վերջ տուաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՄԷՃԻՏ

(1839—1861)

Հ. Իճլայիս ասպետմեքցաւ Օսմանեան նահատորմն. չորս մեծ տէրութիւնք իճլայիս միջամեքցին Սուլթանին և Նգիպտոսի փաշայի խնդրոյն.

Պ. Սուլթան Մահմուտին երէց որդին՝ Ապտիւլ-ՄէՃիտ՝ Օսմանեան զահն ելնելով՝ եպարքոս անուանեց զԽիւսէվ փաշա, և անոր աջակցութեամբ սկսաւ մեծ պատերազմի մը պատրաստութիւն տեսնել: Բայց մեծ տրտմութիւն պատճառեց իրեն՝ իւր նաւատորմին ասպետմութիւնն, զի ծովակալ Ահմէտ փաշա՝ եպարքոսին անհաշտ թշնամին լինելով՝ բոլոր նաւերն առաւ և Նգիպտոս տարաւ Մէհմէտ Ալի փաշային յանձնելու համար: Թէեւ պատերազմական պատրաստութիւնք ամենայն փութով կը շարունակուէին, սակայն Բ. Դուռը կը խորհէր Նգիպտոսի փաշային պահանջ-

մանց զիջանիլ: Չորս մեծ տէրութիւնք՝ Աւստ-
րիա, Անգլիա, Ռուսիա և Բրուսիա՝ իրենց մի-
ջեւ դաշնակցութիւն մը կազմելով, համոզեցին
Պուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ, որպէս զի բան մը չընէ
առանց իրենց գործակցութեան և իրենց խորհրդ-
դով առաջարկուեցաւ Մէհմէտ Ապիի որ գոհ լինի
Եգիպտոսի փոխարքայութեամբ, որք ժառանգու-
թեամբ իրեն և իւր որդւոց պիտի տրուէր, իսկ
Սուրիոյ երկիրն մէկ մասը միայն իւր կենդանու-
թեան ատեն իւր ձեռքը պիտի մնար և ապա Օս-
մանեանց պիտի յանձնուէր: Միայն թէ ինքն ան-
մանեանց պիտի յանձնուէր: Փաշան Յրանսայի
երկիրներէ զորս գրաւած էր: Փաշան Յրանսայի
օգնութեան ապաւինելով՝ չընդունեց այս առա-
ջարկն:

Հ. Անգլիա և Ռուսիա ի՞նչ ըրին Եգիպտոսի դէմ:

Պ. Յայնժամ Անգլիական նաւատորմ մ'եւ 8000
հոգւոյ Աւստրիական զօրաբանակ մը Սուրիոյ ծո-
վեցրն երեւեցան: Եգիպտական նաւատորմն այ-
րեցաւ և Աւստրիական զօրքը ցամաք ելնելով, ծո-
վեգերեաց քաղաքները մի առ մի առին և Եգիպ-
տական զօրքը վանեցին: Աքեայի բերդն, ուր հա-
մախքուած էր թշնամոյն գլխաւոր գորութիւնն,
Անգլիական նաւատորմէն ռմբակոծուելով աւերակ
դարձաւ: Անգլիացի ծովապետը՝ Նարիէ անտի Ա-
լեքսանտրիոյ առջեւ դնաց և վերջնագիր մը դրո-
կեց ապստամբ փաշային (27 նոյեմ. 1840), որով
Եգիպտոս միայն յորդւոց յորդի ժառանգութեամբ

իրեն կը թողուէր՝ Օսմանեան Սուլթանին գերիշ-
խանութեան ներքեւ: Եթէ այս առաջարկը չըն-
դունէր, իւր իշխանութենէն բոլորովն պիտի
զրկուէր: Մէհմէտ Ապի փաշա, սոյն սպառնալ-
եաց առջեւ պարտաւորեցաւ ընդունիլ այս պայ-
մանն և հաշտութիւն կնքել: Տէրութիւնք ապա
յուլիս 15ի (1841) դաշնագրութիւնն ստորագրե-
ցին, որ Օսմանեան պետութեան համար յոյժ շա-
հաւոր եղաւ, զի նախ Մէհմէտ Ապի փաշայի պա-
հանջուհները նուազեցուց և երկրորդ՝ Վոսիորի և
Չանազ-Գալէի նեղուցները փակեց ամեն ազգաց
մարտանաւերուն դէմ:

Հ. Ռուսական պատերազմին պատճառն ի՞նչ էր:

Պ. Սուլթանը մի կողմէ պատերազմական գործո-
ղութեամբ զբաղած ժամանակ, միւս կողմէ չմոռ-
ցաւ երջանիկ ընել իւր հպատակներն: 1839 նոյ.
Յին կայսերական նոր կարգադրութիւն մը (թան-
գիմաթ) հրատարակուեցաւ ի Կիւլէանէ ի ներկա-
յութեան դեսպանաց և տէրութեան բարձրաս-
տիճան պաշտօնէից, որով Սուլթանը կենաց և ըն-
չից ապահովութիւն կուտար իւր ամեն ազգի հը-
պատակաց, տուրքերը ըստ կարողութեան կը սահ-
մանէր, և ամեն զօք օրինաց առջեւ հաւասար կը
հռչակէր առանց կրօնի և աստիճանի խտրութեան:
Այսպիսի իմաստուն կարգադրութեամբ պետու-
թիւնն օրըստօրէ յառաջդիմելու վրայ էր, երբ յան-
կարծ փոքր խնդիր մը մեծ պատերազմի մ'առիթ-
եղաւ: Երուսաղէմի նուիրական տեղեաց պատճա-

ուաւ ի վաղուց հետէ Լատինաց և Յունաց միջեւ
գժտութիւնք անպակաս էին : Օսմանեան Սուլ-
թաններն առանձին հրովարտակներով Լատինաց
տուած էին այս տեղերն ընդ պաշտպանութեամբ
Ֆրանսայի , թէեւ միւս Քրիստոնեայ ազգերն ալ
ազատ էին իրենց ուխտերը նոյն նուիրական տեղ-
եաց մէջ կատարելու : Ֆրանսայի վերջին յեղա-
փոխութենէն յետոյ , Յոյնք Ռուսաց տէրութեան
օգնութեամբ այս տեղերն հետզհետէ առին Լա-
տինաց ձեռքէն : Ֆրանսական կառավարութիւնն
1851 ին ծանուցագիր մը տուաւ Բ . Դրան , որով
կը պահանջէր որ Նրուսաղլիայ մէջ Լատինաց ձեռ-
քէն առնուած նուիրական վայրերն իրենց ետ
տրուին : Ռուսոյ կառավարութիւնն ասոր ընդդի-
մացաւ և առիթէն օգուտ քաղելով՝ ուզեց իւր
դարաւոր խորհուրդն ի գործ դնել , այն է՝ Օսման-
եան պետութեան մէջ իւր ազդեցութիւնն աւել-
ցնել և այսպէս տակաւ առ տակաւ դիւրացնել
նոյն երկրին գրաւումը : Ար կարծէր թէ Ներսիս-
կան տէրութիւնք՝ վերջին յեղափոխութիւններէն
տկարացեալ՝ չէին կարող իրեն արգելք լինել :

Մայիս 5 ին (1853) Մէնչիքով իշխանը Կ .
Պօլիս եկաւ և Ռուսաց կայսեր կողմէ Բ . Դրան
մատոյց ծանուցագիր մը , յորում կայսրը կը պա-
հանջէր որ ինք Օսմանեան պետութեան բոլոր Յու-
նադաւան ազգաց և Նրուսաղլիայ նուիրական
տեղեաց պաշտպան ճանչուի : Հինգ օր միայն պոյ-
մանաժամ կը տրուէր այս ծանուցագրոյն պատաս-

խանելու : Բ . Դուսը մերժեց այս յանդուգն պա-
հանջումն իբրեւ բոլորովին վնասակար իւր անկա-
խութեան : Յայնժամ Ռուսք դեսպանական յարա-
բերութիւնները խզեցին և իրենց բանակները
Մոլտավիա և Վալաքիա մտնելով դրաւեցին : Սուլ-
թանն անմիջապէս իւր պատերազմական յայտա-
րարութիւնն հանեց և սպարապետ Էօմէր փաշա-
յի հրամաններ տրուեցաւ թշնամութիւններն սկը-
սելու :

Հ . Օլթհիցայի մէջ ի՞նչ ըրին Օսմանեանք . Ռուսք
ի՞նչպէս այրեցին Օսմանեան նաւատորմն .

Պ . Ռուսաց ծրագիրն էր Վիտինի վրայ յար-
ձակիլ և անտի Նիշի և Սոֆիայի ճանապարհաւ
Պալքան լեռանց միւս կողմն անցնիլ , Օսմանեան
սպարապետն անոնց միտքն հասկնալով , աճապա-
րեց Վիտինի դիմացն անցաւ և զԳալաֆաթ գը-
րաւելով սկսաւ ամրացնել , և Օլթէնիցայի քով
երեք օր թշնամոյն հետ կռուելով մեծ ջարդ
տուաւ անոր : Երբ Գալաֆաթի ամրութեանց չի-
նութիւնն աւարտեցաւ , իւր բանակաւ դարձեալ
Դանուրի աջ եզերքն անցաւ , զի Վիտին այնու-
հետեւ կրնար թշնամոյն յարձակմանց դէմ դնել :
Պատերազմական գործ ոլով իւնք սկսած էին նաեւ
Ասիոյ կողմն , ուր Ռուսք քանի մը փոքր յաջողու-
թիւններ ունեցան : Նախիմով ծովակալը նոյ . 30 ին
յանկարծ յարձակեցաւ Օսմանեան նաւատորմին
վրայ , որ Սինոպի նաւահանգստին մէջ խարխիւ
նետած էր , և տասներկու նաւեր այրեց : Յայն-

Ժամ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ Անգլիոյ և Ֆրանսայի աջակցութիւնը խնդրեց :

Հ. Դաշնակից տէրութիւնք ի՞նչ շրջին Ռուսաց դիմ.

Պ. Այս երկու տէրութիւնք, որոց նաւատորմերը Պէլիքայի ծոցին մէջ խարխալ նետած՝ պատերազմին ընթացքը կը դիտէին, սեպտեմբ. 27ին (1854) վերջնագիր մը տուին Ռուսաց պահանջելով որ Մոլտավիայէն և Վալաքիայէն դուրս ելնեն. եթէ իրենց առաջարկը մերժուէր, անմիջապէս պատերազմ պիտի հրատարակէին : Միեւնոյն ժամանակ այս երկու տէրութիւնք Բ. Դրան հետ պաշտպանողական և յարձակողական դաշնակցութիւն մը կնքեցին, որով Սուլթանին իրաւանց պաշտպանութիւնը կ'ստանձնէին :

Դանուբի վրայ պատերազմական գործողութիւնք կը շարունակէին, և մերթ միւն, մերթ միւս կողմն յաջողութիւն կը գտնէր : Ռուսք իրենց յատակագիծը փոխելով՝ Կալայի քովէն դետն անցան և զՏոպրուճա գրաւելէ յետոյ Սիլիստրէի բերդը պաշարեցին : Բերդապահը մեծ քաջութեամբ դէմ դնելով, թշնամւոյն բոլոր յարձակումներն ետ մղեցին : Սակայն ի վերջոյ տկարանալով՝ կը խորհէին անձնատուր լինել, երբ Անգլիական և Ֆրանսական նաւատորմերուն մերձենալն և Աւստրիական զօրաց շարժումն ստիպեցին Ռուսները բառնալ զպաշարումն և փութով Դանուբեան իշխանութիւններէն դուրս ելնել, զորս Աւստրիացիք եկան գրաւեցին հաւանութեամբ Բ. Դրան (20 սեպտ. 1854) :

Հ. Ի՞նչ կերպով զսպոյնեցաւ Յունաց ապստամբութիւններն.

Պ. Ռուսք նուիրական կերպարանք մը տուած էին այս պատերազմին, այնպէս ցոյց տալով թէ Յունական կրօնքը բարձրացնելու համար զէնք առած են : Այս ակնկալութեամբ Յպիրոսի, Թեսալիոյ և ուրիշ գաւառաց Յոյներն սկսան ապստամբական շարժումներ ընել : Հելլեն կառավարութիւնն եւս սկսաւ մեծ պատրաստութիւն տեսնել և կամաւոր զօրաց գունդեր պատրաստեց : Սակայն Ֆրանսական զօրաբանակ մը՝ Պիրէոն և Աթէնք քաղաքները դրաւելով և զրովանդակ Յունաստան պաշարման վիճակի մէջ հրատարակելով, Հելլենացիք ստիպուեցան հանդարտ մնալ : Ապրաստամբութիւնք շատ շուտ զսպուեցան :

Հ. Երբեք աքջախմբն ի՞նչ եք ունեցաւ.

Պ. Ֆրանսական և Անգլիական բանակաց ընդհանուր հրամանատարներն որոշեցին խրիմու վրայ երթալ, Սեփաստափոլ պաշարել և Ռուսաց նաւատորմը ջնջել : Այս բերդաքաղաքն, յետ միամեայ պաշարման, Մալաքոֆի ամրոցին գրաւմամբն դաշնակցաց ձեռքն ինկաւ (8 սեպտեմբ. 1855) : Նոյն տարւոյ մէջ Ռուսք՝ Ալմայի, Պալազլափայի, Ինքերմանի և Դրաքթերի ճակատամարտները կորուսած էին : Եւփաթորիայի քով Օսմանեան սպարապետ Էօմէր փաշա մեծ յաղթութիւն մը տարած էր անոնց վրայ : Սեփաստափոլի ամրոցները քանդուած էին դաշնակցաց թնդանօթներէն, և Ռուսք

իրենց ձեռամբ իրենց նաւերուն մէկ մասն այրած
և մէկ մասն ալ ընկզմած էին : Այս ամեն կորուստ-
ներու փոխարէն Ռուսք միայն Կարս քաղաքը կըր-
ցին առնուլ :

Հ. Ի՞նչպէս հաշտուեցան պատերազմող տէրութիւնք .

Պ. Բեդրսպուրկի կառավարութիւնը տեսնելով
որ այլ եւս անհնար էր իրեն սպառերազմը շարու-
նակել, հաշտութիւն խնդրեց, որ 1856 մայիս 30 ին
կնքուեցաւ ի Փարիզ : Աւստրիա և Բրուսիա խա-
ղաղութեան դաշնադիրն երաշխաւորեցին, յորում
մեծ տէրութիւնք՝ Օսմանեան տէրութեան ամբող-
ջութիւնը կ'ապահովէին և նեղուցները դարձեալ
կը փակէին բոլոր տէրութեանց մարտանաւերուն
առջեւ : Ռուսաց և Օսմանցւոց արգելուեցաւ զին-
ւորական նաւարաններ չինել ի Սեւ ծով, և Մոլ-
տավիոյ, Վալաքիոյ և Սերվիոյ վրայ Ռուսաց ու-
նեցած պաշտպանութեան իրաւունքը ջնջուեցաւ :

Փարիզի դաշնագրէն մինչեւ Մուլթան Ապտ-
իւլ-Մէճիտի մահը (26 յունիս 1861) տէրութեան
մէջ նշանաւոր դէպք մը չպատահեցաւ ի բաց առ-
եալ Լիբանանու խռովութիւնն և Գարատաղի սլա-
տերազմն, որք հետեւանք մը չունեցան :

Սուրբան Ապտ - իւ Մեծիտի մահուանն լետոյ,
մինչեւ մեր ժամանակները պատահած այլ եւ այլ
դէպքերն արդէն ժամանակակից լինելով, հարկ չի
համարեցինք գրել այս մատենիկիս մէջ, բոլորով
քսաներորդ դարու պատմագրաց սոյն պատմու-
թեան շարունակութիւնը :

Ստորագրութիւնս չի կրող օրինակներն անվաւեր են :

6232

1p 50K

0002088

12013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0002088

